

52745

**KAZAK VE TÜRKİYE TÜRKLERİNDE
AT KÜLTÜRÜ VE ATIN ROLÜ**

Ali Abbas ÇINAR

Hacettepe Üniversitesi
Sosyal Bilimler Enstitüsü

52745

**T.C. YÜKSEKÖĞRETİM KURULU
DOKÜMANTASYON MERKEZİ**

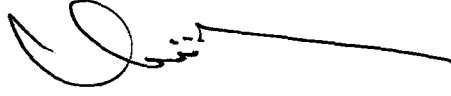
Lisansüstü Eğitim - Öğretim ve Sınav Yönetmeliğinin
Türk Halkbilimi (Folklor) Bilim dalı için öngördüğü
DOKTORA TEZİ
olarak hazırlanmıştır

Ankara
Mart 1996

Sosyal Bilimler Enstitüsü Müdürlüğü'ne

İşbu çalışma, jürimiz tarafından Türk Halkbilimi (Folklor) Bilim Dalı'nda DOKTORA TEZİ olarak kabul edilmiştir.

Başkan

Prof.Dr.Umay GÜNAY (Danışman)

Üye

Prof.Dr.Ahmet Bican ERCİLASUN

Üye

Prof.Dr.Dursun YILDIRIM

Üye

Prof.Dr.Bilge ERCİLASUN

Üye

Doç.Dr.Öcal OĞUZ

Onay

Yukarıdaki imzaların, adı geçen öğretim üyelerine ait olduğunu onaylarım.

17/5/1996

Prof.Dr.Nispeti ARICI
Enstitü Müdürü

TEŞEKKÜR

Bu çalışmanın hazırlanmasının bütün safhalarında öneri ve yardımlarını esirgemeyen hocam ve tez danışmanım Prof.Dr. Umay GÜNAY ile yetişmemde emeği geçen hocam Prof.Dr.Dursun YILDIRIM'a, düşünce ve duygu dünyamın olgunlaşmasına büyük katkı sağladıkları ve beni geleceğe hazırladıkları için teşekkür ediyorum.

ÖZET

Dünya coğrafyası üzerinde geniş bir alana yayılan Türkler, asırlar boyunca atı hayatlarının bir parçası saymışlardır. Özellikle atlı-göçebe medeniyet dairesinde atın rolünün yüksek derecede olduğu elde edilen belgelerden anlaşılmaktadır. Uzun tarihî dönem içerisinde pek çok yurt değiştiren Türkler, farklı mekânlarda, bazı farklı yaşayış tarzları geliştirmiş, farklı kavimlere bölünmüş, yeni lehçelere ayrılmışlardır. Ancak bu farklılık temel kültür olgularında ve kabullerinde değişmeye sebep olmamış, ortak kültür hazinesi dâima muhafaza edilmiştir.

Türk kavimlerinin birlik ve dirliğini sağlayan en önemli unsurlardan biri de attır. Atın tarihte oynadığı rol, Türk kavimlerinin sosyal, kültürel, ekonomik ve askerî yapısında belirleyici olmuştur. Türkiye'de, Türk Dünyası at kültürü ve atın rolünü esas alan müstakıl bir çalışma bu güne kadar yapılamamıştır. Bu eksikliği gidermek amacıyla Oğuz grubunda yer alan Türkiye Türkleri ile Kıpçak grubunda yer alan Kazak Türklerinde at kültürü ve atın rolünü bu çalışmada karşılaştırmayı, Türk Dünyasındaki yerini belirlemeyi hedefledik.

SUMMARY

The horse was considered as a part of life by the Turks who were spread out in the wide geographical area since they were in the scene of history.

It has been understood from the documents that especially the horse had played an important role in the horse nomad civilization. The Turks, who had changed lots of countries in a long historical period, were developed a different life style in a different places and they were partitioned into different nomad groups and different dialects. However these portition had never been changed the purity and the germinity of the Turks.

Turkey Turks and Kazakh Turks are the groups that constitutes the community of Turks that they share same stock language and the history. According to the documents and discoveries the Turkish people who forms the Turkish world does not share the same race, language and history but they also have common culture, feelings and opinions.

The horse is the most important element which provides a unity and peace in the Turkish community. The historical role of horse attributes to social, cultural, economical and military structure of Turkish community. Turkey Turks are located in the Oghuz Turks family while Kazakh are in the Kipchaks family.

İÇİNDEKİLER

Sayfa

Teşekkür	i
Özet	ii
Summary.....	iii
ÖNSÖZ	vi

GİRİŞ

1. Araştırmanın Konusu ve Amacı.....	1
2. Araştırmanın Yöntemi.....	5
3. Araştırmanın Kaynakları.....	6

I. BÖLÜM

TÜRKLER VE AT

1. Türk Lehçe ve Şivelerinde At ile İlgili Sözler	15
2. Diğer Dillere Geçen Türk Atçılık Terimleri	20
3. Atın Ehlileştirilmesi ve Teorileri.....	22

II. BÖLÜM

ATÇILIK

1. Kaynaklara Göre Atın Şekli	26
2. Atın Donları ve Nişanları.....	38
3. Atın Yürüyüşü	42
4. Atın Bakımı, Beslenmesi ve Eğitimi	46
5. Cins Atın Seçimi ve Vasıfları	53
6. Yaş Tayini ve Önemi	60

III. BÖLÜM

SÖZLÜ EDEBİYAT VE GELENEKTE AT

1. Alp Tipi Savaş Atı.....	64
2. Kutsal At ve Mitolojik Yönü.....	71
3. İnanç sisteminde At	79
4. Atın İyesi Kamber Ata	82
5. Atın Cini Albastı	84
6. At-İnsan İlişkisi	86
7. Atlı ve Yaya.....	90
8. Seyis.....	97
9. Düşlerde At	99
10. Atları Adlandırma Geleneği ve Ünlü Atlar	100
11. At Damgaları	102
12. Binit Takımı.....	104
13. Atlı Yarış ve Yarış Atının Bakımı ve Eğitimi	109
14. Atlı Oyunlar	114
15. Besin Kaynağı Olarak At	118
 SONUÇ.....	 125
KAYNAKÇA.....	127
 EKLER	
1. Fotoğraflar.....	162
2. Çizimler	191

ÖNSÖZ

Pek çok insan için ata binme veya ona sahip olmanın mutluluk verici fonksiyonu vardır. Tarihte at ile iç içe yaşamış, onu "kardeşinden bile yeğ" tutmuş, kültür ve ekonomisinin bir parçası yapmış Türk insanında, bu husus daha belirgin bir hal alır. Türklerin geniş ufukları keşfetme, farklı coğrafi mekânları fethetmeleri atın kudretli gücüyle sağlanmıştır. Onun sosyal, ekonomik ve askerî alandaki rolü, önemli bir kültür unsuru ve sembol olmasını doğuran etkenlerdir. Atın Türkler tarafından ehlileştirilmesi sadece Türk medeniyetinin değil, insanlık tarihinin de dönüm noktası olmuştur. Atla birlikte kültürlenme hızlanmış, yeni üretim tarzlarını deneme metotları gelişmiş, insanlık ilkel yapıdan daha ileri bir yapıya geçmiştir. Türk Dünyasının birliğini gösteren unsurlardan biri olan at kültürü, Türk kavimlerinin tümünde ortak değere sahiptir. Konunun sosyal, kültürel, ekonomik ve sembol değerinin büyüklüğüne rağmen, Türkiye'de Türk Dünyası at kültürü ve atın rolünü karşılaştırmalı olarak ele alan müstakıl çalışmalar yapılamamıştır.

"Kazak ve Türkiye Türklerinde At Kültürü ve Atın rolü" başlığını taşıyan tezimizin konusunu seçerken bu kavimlerde atın tarihi ve sosyal rolünü vermeyi hedefledik. Geniş bir coğrafyaya yayılan Kazak ve Türkiye Türklerinin gelenek ve edebiyatında yer alan at kültürü ürünlerinin bu çalışma içinde bütünüyle değerlendirilmesi mümkün olmasa da bazı konulara atıfta bulunduk. Konuya Türk Dünyası bütünlüğü içerisinde yaklaştık, köklü bir at kültürüne sahip olan Türkiye ve Kazak Türklerinin at kültürünü tanıtmaya ve değerlendirmeye gayret ettik. Türk Dünyası at kültürü ile ilgili tesbit edebildiğimiz önemli yabancı kaynakları çevirterek araştırmamızda kullandık. **Girişte** araştırmanın konusu,

amacı, yöntemi ve kaynakları üzerinde ayrı ayrı durduk. Çalışmayı üç ana bölüme ayırdık.

I.Bölümde Türk lehçe ve şivelerinde at ve atçılıkla ilgili terimleri karşılaştırdık, diğer milletlere geçen atçılık terimlerini verdik. Atın ehlileştirilmesi insanlık tarihinin ileri bir aşaması olduğu için, ehlileştirmenin ilk kez nerede, hangi millet tarafından yapıldığı konusunda çeşitli görüş ve teoriler bulunmaktadır. Belge ve bulgulardan hareketle atı ilk ehlileştiren milletin Türkler olduğunu tesbit ettik. **II.Bölümde** kaynaklardan hareketle Türk atçılığının ilkelerini sunduk. Atta bulunması istenen göz, ağız, diş, dudak, kulak, ayak, tırnak, sırt, karın, göğüs, sağrı, kuyruk, yele şekillerini, don ve nişanları, iyi ve kötü vasıfları, yürüyüş, bakım, beslenme, eğitim vb. konuları ele aldık, karşılaştırdık. Yapılan tercihleri, fonksiyonlarıyla birlikte açıklamaya gayret ettik. Örneğin atların donlarına göre kurulan ordu düzenini, belgeleriyle gösterdik. **III.Bölümde** atın sözlü edebiyat ve gelenekteki yerini belirlemeye, fonksiyonunu vermeye; at-insan ilişkisi, günlük hayatta atın rolü, besin değeri, at kültürü çerçevesinde oluşturulan maddi ve manevi kültür unsurlarını tanıtmaya ve değerlendirmeye gayret ettik. **Sonuç** kısmında araştırmadan çıkarılan bulguları değerlendirdik. **Kaynakçada** mümkün oldukça doğrudan doğruya at veya at kültürünü esas alan çalışmalara yer verdik. Bunun yanında, konu olarak atı ele almayan az sayıdaki eserin künyesini, araştırmanın aydınlatılmasında yararlı olacağı inancıyla verdik. Araştırmanın somut belgelerinden biri de fotoğraflardır. Çalışmamızda at ve atçılıkla ilgili fotoğrafları **ekler** kısmında sunduk.

Hazırladığımız bu çalışmanın bilim dünyasına katkı sağlayacağını umuyoruz.

GİRİŞ

1. Araştırmanın Konusu ve Amacı

Sanayi devriminin başlangıcı olan XIX. yüzyılın sonlarına kadar at, Türk hayatında en önemli ulaşım aracı olarak görülür. Osmanlı Devletinin yıkılışa doğru gittiği dönemde, kendileri için gerekli olan ürünü bile bulmakta zorlanan, sefalet içinde kalan Türk insanı, atın bakımı ve beslenmesini büyük oranda bırakmıştır. Öte yandan Osmanlı Devletinin iskân politikası sonucu, sürüler halinde at yetiştiriciliği yapan bazı Türk boyları da yerleşik hayata geçmiş, at yetiştiriciliğini terk etmişlerdir. Günümüzde özellikle Doğu, Güneydoğu ve Orta Anadolu bölgelerimizde çok az sayıda bulunan ve binek hayvanı olarak kullanılan at, geçmiş yüzyıllardaki gibi varlık gösterememektedir. Cumhuriyetten sonra kurulan haralarda, cins at yetiştirilmesi çalışmaları yürütülmektedir. İzmit'te kurulan özel hara ise yeni bir soluk olarak görülmektedir. İzmir Kemalpaşa'da kurulu bulunan Alaş Kımız Çiftliği'nin at besleyiciliğini özendirilebileceğini düşündürmektedir.

Kazak Türklerinde at yetiştiriciliği ise, Sovyet plânlı ekonomisinin bir sonucu olarak at kıyımına gidilmesine rağmen, varlığını kısmen de olsa sür-

dürmektedir. Kazak Türkleri, aullarda, sistemin izin verdiği ölçüde, at yetiştiriciliği yapmışlardır. Günümüze kadar bu geleneğin devam etmesinin en baş sebebi, Kazak Türklerinin genel olarak yarı göçebe veya göçebe yaşayış tarzını son yüzyıla gelinceye kadar devam ettirmelerinden kaynaklanmaktadır. Günümüz Kazak Türklerindeki atlı yaşayış tarzı veya at yetiştiriciliği Türkiye Türklerine göre daha zengindir. Kazaklar at eti yemekte, at sütü içmekte, at sütünden yaptıkları kımızı hem şifa, hem de damak zevki vermesi sebebiyle tercih etmekte, atın derisinden çeşitli giysiler ve çantalar yapmaktadırlar. Atın ekonomik hayattaki varlığı sosyal hayattaki canlılığını korumasında etkili olmaktadır.

Tarihî süreç içerisinde at, Türk insanı için sadece ulaşım aracı değil, ekonomik, ticarî, askerî ve sosyal hayatın bir parçası olmuştur. Türkler atlarının yardımıyla Asya, Avrupa ve Afrika'da egemenlik sağlamış, geniş bir coğrafyaya yayılmışlardır. Uzak diyarları keşfetme, yeni dünyaları fethetme aracı olan at, Türklerde bağımsız yaşama düşüncesinin de etkileyici faktörlerinden biridir. Atın ehlileştirilmesi insanlık tarihinin ileri bir aşamaya geçmesini sağlamıştır. İnsan ve diğer canlıların varlıklarını sürdürmesinin temel kaynağı sudur. Sulu ve otlu vadiler, dağlar, hayvan yetiştiriciliği yapan toplumların vazgeçilmez mekânlarıdır. İklim şartlarına, su ve otun bolluğuna ve hareketine göre sürekli yer değiştirmek bu toplumların belirgin özelliğidir. Türklerin ataları bu toplumlardan biridir. Tarihin eski çağlarında sayısız at ve koyun beslemek bu hareketliliği zorunlu kılmıştır. Geniş bozkırlar, Türk insanının karakterlerin-

deki özgür olma vasfına katkı sağladığı gibi, atlarının huylarına ve soylarına da etki etmiştir. Temiz su ve otla beslenen Türk atı soylu kalabilmiş, sahibi ile kendisi arasında ayrılmaz bağlar oluşmuştur. Suyun, sulama amaçlı olarak kullanımı yeni bir ekonomik sistemin başlangıcı olmuştur. Bu çerçevede tarım ekonomisi gelişmiş, köy ve şehirlerin kurulması hızlanmıştır. Orta Asya yay-lalarında yabanî şekilde yaşayan atı ehlileştiren Türklerin hareketli hayatı ve atın varlığı insanlığın gelişimine katkı sağlamıştır. Atın ehlileştirilip sürüler halinde beslenmesi tarihte Türklerin ekonomik, askeri üstünlük sağlamalarının başlıca etkenlerinden biridir. Askerî başarılar kazanmak ve yeni topraklar elde etmenin yollarından birinin at besleyiciliği olduğunu keşfeden Türkler sayısız atlar beslemiş, at; ticaret ve ekonominin en önemli kaynağı olmuştur.

Divanu Lügati't-Türk'te geçen savlardan birinde "at Türkün kanadadır" denilmektedir. Bu anlayış içerisinde kanatsız kuş uçamaz, atsız Türk aş bu-lamaz. Atın Türk hayatı içinde oynadığı rol onun kutsal kabul edilmesini, kül-türü oluşturan unsurların başında yer almasını doğurmuştur. Destanlar bir milletin sözlü tarihleridir. Atın Türk hayatı içindeki rolünü kavramak için des-tanlara bakmak yeterlidir. Kahraman tek başına başarılı değildir, onun en büyük yardımcısı atıdır. Kahramanın kişiliği, kimliği ve erliği, atının alplığı ve uzak görüşlülüğü ile yakından ilgilidir. Düşünen, konuşan, uçan bu varlık, kahramanı kötülüklerden kurtarmış, millî birlik ve bütünlüğün sağlanmasında rol oynamıştır.

Kaynaklarda görkemi, güzelliği, sesi ile bir sanat şaheseri olan at; yol gösterme, akıl verme yönüyle de bilge niteliğine sahiptir. Türk'ün varı, devleti olan at mitolojik bir unsur olarak da yer almaktadır. At bir yanıyla Türk insanının ruh, duygu ve düşünce dünyasını ifade eden bağımsızlık sembolüdür. Türk atı ve atçılığı Türk tarihiyle sıkı sıkıya bağlıdır. Geçmişte olduğu gibi günümüzde de binici veya sahibine mutluluk verici fonksiyona sahiptir. At, Kazakistan ve Türkmenistan devlet sembollerinin merkezinde yer almaktadır. Saha Türklerinde at bir sembol olarak kullanılmaktadır. Türkiye'de ise geçmişte AP'nin, günümüzde DYP'nin parti amblemlerinde yer almaktadır. Atın devlet veya siyaset sahnesinde bir sembol olarak kullanılması hem onun tarihteki rolü, hem de günümüz Türk insanının duygu, düşünce ve ruh dünyasının ata yakınlığından kaynağını alır. Atın Türk tarihi ve kültürü içindeki rolü göz önüne alınarak yapılan bu çalışmada belirli amaçlar hedeflenmiştir. Bu hedefleri şöyle sıralamak mümkündür:

1. Türkiye'de yeterince bilinmeyen Kazak Türklerinin at ve at kültürünü tanıtmak, değerlendirmek.
2. At ve atçılık tarihi ile Türk tarihi arasındaki bağları araştırmak.
3. Farklı medeniyet seviyelerinde ve coğrafyalarda, uzun yıllar ayrı yaşamaktan dolayı bazı kabulleri farklılaşan, Türk kavımlerinin ortak düşünce dünyasını belgelerle tesbit etmek.

4. Türk kavimlerinin birlik ve dirliğinin oluşmasında atın rolünü belirlemek, sosyal bilimcilere belge sunmak.

5. Atın Türkler tarafından ehlileştirildiğini ve Türklerin insanlık tarihine katkılarını araştırmak, belgelemek.

2. Araştırmanın Yöntemi

Türkiye ve Kazak Türklerinin at kültürünü ve atın Türk kültüründeki rolünü belirlemeye yönelik bu araştırmada halkbilimi yöntemleri kullanılmıştır. Konular hem tarihî derinliğine, hem de coğrafi yaygınlığına göre ele alınmış, değerlendirilmiştir. Gerekli kaynaklara ulaşmak üzere Rusça ve İngilizce'den çeviri, Türk lehçelerinden aktarma yapılarak konu derinliğine araştırılmaya çalışılmıştır. Çalışmada; Oğuz grubundan olan Türkiye Türkleri ile Kıpçak grubunda bulunan Kazak Türklerinin atlı kültürü karşılaştırılmıştır. Kazak ve Türkiye Türklerinin ata bakış açısı, atın her iki Türk kavmindeki yeri tanıtılmış, konu Türk Dünyası bütünlüğü içerisinde incelenmiştir. Değerlendirme yapılırken özellikle sözlü kaynaklardan yazılı kaynaklara geçen görüş ve düşünceler malzeme olarak kullanılmıştır. Görsel malzeme ile konuya somutluk kazandırma yoluna gidilmiştir.

3. Araştırmanın Kaynakları

Türk Dünyasında at kültürü ve atın rolü konusunda bu güne kadar karşılaştırmalı olarak müstakil bir çalışma yapılamamıştır. Bu konudaki eksikliği göz önüne alarak Türklerin Oğuz grubunda yer alan kavimlerinden Türkiye Türkleri ile Kıpçak grubunda yer alan Kazak Türklerinin at kültürü ve atın rolünün karşılaştırması ve tanıtılması esas alınan bu çalışmada, Türk Dünyası at kültürüne katkı sağlanması hedef alınmıştır. Seçilen ve karşılaştırmada kullanılan kaynakların mümkün oldukça geneli vermesi düşünülmüştür.

Türk atı ve atçılığı ile ilgili ilk bilgiler Çin tarihçilerinin tuttukları gün-lüklerde vardır. Kök Türk yazıtlarında ise at fonksiyonları, adıyla birlikte verilir, atın ordu düzenindeki rolü genişçe ifade edilir.⁽¹⁾ Yazmalar döneminde⁽²⁾ meydana getirilen Divan-u Lugati't-Türk, Kutadgu Bilig, Dede Korkut Kitabı ve baytarnamelerin de içinde yer aldığı eserlerde at ve at kültürü ile ilgili pekçok malzeme yer almaktadır.

(1) Divitçioğlu 1987; Ergin 1980; Talat Tekin, **Orhon Yazıtları**, Ankara 1988; Osman Fikri Sertkaya, **Göktürk Tarihinin Meseleleri**, Ankara 1995; Vilh. Thomsen, **Çözülmüş Orhon Yazıtları**, Çev.: Vedat Köken, Ankara 1993.

(2) Umay Günay (1986 : 1) bu dönemi 1072-1729 olarak tarihlendirmektedir. Yazmalar döneminde meydana getirilen bazı eserlerdeki at kültürü değerlendirilmiştir. Bkz. Ali Abbas Çınar, "Divan-u Lügati't-Türk'te At Kültürü", **Türk Dünyası Halk Kültürü Üzerine Araştırma ve İncelemeler**, Muğla 1996, s.203-216; Bakıcan Tohliyev, "XI.yüzyıl Abidelerinde Atla İlgili Terim ve Semboller", **Türk Kültüründe At ve Çağdaş Atçılık**, İstanbul 1995, s. 156-157; Baytarnaların niteliğini ele alan çalışması için bkz. Ferruh Dinçer, "Türk Folklorunda Veteriner Hekimliğin Yazılı Kaynakları", **II. Milletlerarası Türk Folklor Kongreleri Bildirileri**, IV.C., Ankara 1982, s.123-130;.

Yazılı kaynakların içinde at ve at kültürü konusunda baytarnameler ayrı bir değer taşır. "Bu eserlerde; genellikle atçılık ve at hastalıkları ve ilâçları, at hakkındaki rivayetler âyet ve hadisler, atın huyları, bakımı, beslenmesi, yaş tayini, eğitimi, donları, cinsleri, uğurlu ve uğursuz vasıfları yer alır. Türkiye'de pek çok yazma ve basma baytarname mevcuttur.⁽¹⁾

At ve Atçılık konusu veteriner tarihçileri tarafından da işlenmiştir. Ancak veteriner tarihçileri atı veya atçılığı bir kültür unsuru, Türk sosyal tarihinin yansıması olarak görmekten ziyade, konuya veterinerlik açısından yaklaşmışlardır. Bunlardan Nihal Erk (1978) ve Ferruh Dinçer'in (1967, 1976) değerli tesbit ve tahlilleri bulunmaktadır.⁽²⁾

Bu günkü bilgilerimize göre at ve Türk atları konusundaki ilk bilimsel ve geniş çalışma Emrullah Efendi'ye aittir. Sahipliğini Ahmet Cevdet'in, baş yazarlığını Emrullah Efendi'nin yaptığı ilk çağdaş ansiklopedi girişimlerinden biri olan ve 1318 (1912)'de yayımlanan *Muhitt'l Maarif*'te⁽³⁾, at maddesi yüz sayfa tutmaktadır. Bu maddede genel olarak zooloji, veterinerlik, tarih ve edebiyat açısından at konusu işlenmektedir. Emrullah Efendi'den sonra at ve Türk at-

-
- (1) Tesbit edilebildiğimize göre Türkçe'ye Arapça'dan çevrilen baytarnamelerin ilki 15. yüzyıla aittir. Baytarnamenin yazarı İbn Ahi Hizam bir Türk'tür. Bkz. Erk. 1978. Mesut Şen (1995:176-263) Türkiye kütüphane ve arşivlerinde yazması veya mikrofilmi bulunan 191 baytarname tesbit etmiş, her baytarnamenin künyesini ayrı ayrı ele almış, değerlendirmiştir.
- (2) Bu araştırmacıların çalışmaları hakkında geniş bilgi için bkz. Çınar 1993 : 160, 162-163.
- (3) Arap harfli olan *Muhitt'l-Maarif* çift sütun üzerine dizilmiştir. Ancak tek cilt çıkabilen bu derginin "elif" maddesi bile tamamlanamamış olmasına rağmen 639 sayfadır. Ansiklopedi maddelerinin çoğunun Emrullah Efendi tarafından kaleme alınmış olması "at maddesi"nin de onun tarafından yazıldığı kanısını vermektedir. Bkz. "Atın tarihi", *Tarih ve Toplum*, Haziran 1984, s. 50.

çılığını ilk kez değerlendirenlerin başında İhsan Abidin [Akıncı]⁽¹⁾ ve Selahattin Batu gelmektedir. İhsan Abidin, **Osmanlı Atları**⁽²⁾ adını verdiği kitabında hayvan ekonomisi, Türkiye'de hayvan ıslahı, ırkların tayini, Anadolu at ırkları, Arap hayvanlarının kökeni, Araplarda hayvan yetiştirme ve atların tarihi konusu üzerinde durmaktadır. İhsan Abidin'in eseri, atlarla birlikte diğer hayvanların da tarihi ve cinsleriyle ilgilidir. Selâhattin Batu ise konuyu daha somutlaştırmıştır. **Türk Atları ve At Yetiştirme Bilgisi** adlı eserinde geniş bir değerlendirme yapmış, eski Anadolu medeniyetleri ve Türklerde atın yerini tartışmış, Türklerin at yetiştirme ve kontrolleri üzerinde durmuştur. **At Eşkali** (Batu : 1940) adlı kitabında ise atın şekli esas alınmıştır. Araştırmacı **Türkler ve At** (Batu 1952) başlıklı 66 sayfalık bir kitap daha yayımlamışsa da bu eser daha önce yayımlanan kitapların özeti şeklindedir. Kitapta; Türk tarih ve sanatında at, at ırkları, Türk at ırkları, Türkiye'de atçılık teşkilâtı gibi konular ele alınmıştır. Hasan Ali Türker'in (1971) **Türklerde Atçılık** adlı eserinde özellikle Osmanlı döneminde at yetiştiriciliği, süvari teşkilâtları ve haralar üzerinde durulmaktadır.

Faruk Sümer (1983), tarihî açıdan ele aldığı **Türklerde Atçılık ve Binicilik I** adlı eserinde, özellikle binit takımını incelemektedir. Eserin "Giriş" kısmında "Eski Türklerde Atçılık ve Binicilik" başlığı altında Türk atçılığı kültürel bir değer olarak incelenmiş, konu tarihî derinliğine ele alınmıştır. İki bölümlük kitabın birinci bölümünde binit takımı (eğer, gem, yular, nal, nazarlık,

(1) İhsan Abidin'in hayatı ve eserleri için bkz. Muzaffer Bekman, **Veteriner Hekimliğimizin Büyükleri**. İstanbul 1945.

(2) İstanbul'da, 1917 yılında basılan bu kitap 228 sayfadır. ayrıca kuşe kağıda basılı 47 resim eklenmiştir.

kamçı, terki heybesi, köstek), ikinci bölümde ise binit takımı ile ilgili deyimler ve tarihi bilgiler bulunmaktadır.

Ali Abbas Çınar'ın (1993) **Türklerde At ve Ondokuzuncu Yüzyıla Ait Bir Baytarnamede At Kültürü** başlıklı kitabının "Giriş" kısmında baytarnameler değerlendirilmiştir, diğer bölümlerde ise at kültürü ve at hastalıkları ile tedavi yöntemleri üzerinde durulmuştur. Son yıllarda Ertuğrul Güleç Türk at ırkları ve Türkmen atı konusunda iki eser vermiştir.⁽¹⁾ Bunlardan **Türk At Irkları** (1995) adını taşıyan kitapta Türkiye ve Türkiye dışında yetiştirilen Türk at ırkları tanıtılmaktadır. İkinci eserde Türkmenlerin dünya çapındaki ünlü atı Ahal-Teke Atı ele alınmış, bu atın biyolojik, fizyonomik yapısı ile bakımı, eğitimi, genetik özellikleri incelenmiştir.

At kültürünü esas alan değerli makaleler de yayımlanmıştır.⁽²⁾ Bunlardan en önemlileri Emel Esin, Orhan Şaik Gökyay ve Şükrü Elçin'e aittir. Emel Esin'in *The Horse in Turkic Art* "Türk Sanatında At" başlıklı makalesi bunlardan biridir.⁽³⁾ Makalede atın cinsi, efendisi, donlarının sembol değeri, damgaları, binit takımları üzerinde durulmuş, Türk sanatında atın türleri değerlendirilmiştir. Orhan Şaik Gökyay ise **Dedem korkudun Kitabı**'nın motifleri üzerine yaptığı değerlendirmelerde atı da ele almış, burada atın inanç sistemi ile efsane ve destanlardaki yerini irdelemiştir. Bu yazısını yeniden ele alan araş-

(1) Bkz. **Türk At Irkları**, Ankara 1995; **Ahal Teke Atı (Türkmen Atı)**, Ankara 1995.

(2) Söz konusu makaleler çalışmamızın "Kaynakça" bölümünde verilmiştir.

(3) Bu makale önce İngilizce olarak 1965 yılında, *Central Asiatic Journal*'de (Sayı 10, s. 167-227) yayımlanmıştır. Aynı makale 1995 yılında çevrilmiş, Türkçeye kazandırılmıştır. Bkz. Emel Esin, "Türk Sanatında At", **Türk Kültüründe At ve Çağdaş Atçılık**, İstanbul 1995, s. 54-90.

türmacı, konuyu geniş boyutlarıyla tekrar değerlendirilmiş, değerli tesbitlerde bulunmuştur.⁽¹⁾

At konusunda en çok makalesi bulunan ve at kültürüne, dolayısıyla kültür tarihimize katkıda bulunan araştırmacılardan biri de Şükrü Elçin'dir. Onun at damgaları, atın armağan olması, atasözlerinde at, atla ilgili efsaneler ve bazı inançları kapsayan altı makalesi yayımlanmıştır.⁽²⁾

Kazak Türklerinin at kültürü konusundaki çalışmaları ise 19. yüzyılın sonlarında başlamıştır. Ahmet Toktabayev'in (Er Kanatı, 1987:13-29) bildirdiğine göre bu ilk çalışmalar Rusya'da yayımlanan *Ruskiy İnvaid, Jurnal Konnozavodstva, Voennuy Sbornik* gibi dergi ve gazetelerde çıkmıştır. N.Bahmetev 1870 yılında yayımladığı makalesinde Türkistan atları ve atçılığını değerlendirmiş, Kazak atçılığı üzerinde de durmuştur. L. Kolosovski'nin (**Loşadi Turkestana** "Türkistan Atçılığı" (Taşkent 1920) adlı eserinin 7. bölümü Kazak at ve atçılığına ayrılmıştır. Burada Kazak atının yetiştirilmesi, bakımı ve beslenmesi, nitelikleri üzerinde durulmuştur.

Son yıllarda, Kazakistan'da at kültürünü veya atçılığı esas alan çalışmalara hız verilmiştir. Bunlardan biri **Er Kanatı** (1987) adlı antoloji mahiyetindeki eserdir. Eserde hem atla ilgili malzemelere, hem de araştırmalara yer verilmiştir. Kitapta; İlyas Cansügirov'un ünlü "Kulager" destanı, Abay'ın atın

(1) Bkz., **Dedem Kordudun Kitabı**, İstanbul 1973; "At Üzerine", **I.Uluslararası Türk Folklor Semineri Bildirileri**, Ankara 1984.

(2) Bkz. "At Damgaları" *Türk Etnografya Dergisi*, C.:1, Haziran 1963; "Atların Doğuşları ile ilgili Efsaneler", *Türk Folklor Araştırmaları*, C.: VII, S.: 162, Ocak 1963, s. 2943-2945; "Türk Atasözlerinde At", *Türk Folklor Araştırmaları*, C.:VII, S.: 171, Ekim 1963, s. 3189-3192; "Türklerde Atın Armağan olması", **Türk Kültürü Araştırmaları 1964/1**, Ankara 1964, s.142-147; "Al Karı", *Türk Folklor Araştırmaları*, C.:IX, s.:193, Ağustos 1965, s. 3813-3814; "Türk Destan, Masal ve Hikâyelerinde Atla İlgili İnanışlar", *Türk Kültürü Araştırmaları*, C. : XVI, S.:182, Aralık 1977, s.107-110.

vasıflarını ele alan "Kamış Kulak" adlı şiiri vb. eserler ile değişik araştırmacı ve yazarların araştırmaları, at hakkındaki efsaneler, mitolojik inançlar, saygülik ve argımak olarak nitelendirilen cins atların özellikleri ve nişanları; atın bakımı, eğitimi, binit takımı, atın uzuvlarından yapılan maddî kültür unsurları vb. yer almaktadır. Canğara Dedebeaev'in (1994) **Tulpardın Sını men Babı** adlı eserinde atın nitelikleri, iyi ve güçlü atın nişanları, bakımı ve beslenmesi, yarış atının hazırlanması ve **Kâbusname**'de at kültürü konuları ele alınmıştır. Kazak Türklerinde töre kelimesinin birçok anlam yanında baş olma, üstün kabul edilme anlamları da vardır. B.Kitapbaev (1985) atın bu yanını öne çıkararak kitabın adını **Töre Tülik** "Töre At" koymuştur. Eserde atın donları, nişanları, at yarışları, atın bakımı, yetiştirilmesi, kımızın özellikleri ve sağlıktaki önemi üzerinde durulmuştur. Kazak atlarının yetiştirilmesi, nitelikleri, hastalıkları ve ilâçları konusunda pek çok eser yazılmıştır.⁽¹⁾ Atlı yarış ve oyunlar Kazak Türklerinin en belirgin eğlence ve ritüelleridir. Kazak millî oyunları konusunda yazılan eserlerde atlı oyun ve yarışlar önemli yer tutmuştur.⁽²⁾ Çocukların eğitiminde at kültürüne özel yer verilmiş, bu konuda müstakil eserler yazılmıştır.⁽³⁾

Kazak Türklerinde at kültürünün ele alındığı önemli makaleler de vardır. Bilimsel nitelikli bu makalelerden biri Karcavbay Sartkocauly ile Kadıl Aydaybayuly'nın yazdığı (1995:153-172) "Saygülikter" adlı makaledir. Sözlü kaynaklardan yararlanılarak yazılan bu makalede fonksiyonlarına göre Kazak

-
- (1) Bkz. H.Arğınbaev, **Kazaktın Mal Şaruasılığı Cayında Etnografyalık Oçerk**, Almatı 1969; C.Babalıkulı, **Mal Avrularının Kazakşa Atavları**, Almatı 1986; D.Kerimbaev, **Kazakstanın Cılkı Şaruasılığı**, Almatı 1968; T.Nesipbaev, **Tebindi Cılkı Şaruasılığı**, Almatı 1985.
- (2) Bu konuda bkz. E. Sağındıkov, **Kazaktın Ultık Oyundarı**, Almatı 1991; Bazarbek Tötenaev, **Kazaktın Ultık Oyundarı**, Almatı 1994.
- (3) Tursıngazi, Elpeyisov, **Kökşubardın Tuyağı**, Almatı 1990. Eserde, atın şekli ve fonksiyonları metin içerisinde anlatılmakta, fotoğraflarla konulara açıklık getirilmekte, çocukların atı tanuması hedeflenmektedir.

atları, yarış atlarıyla ilgili gelenek ve görenekler, yürüyüş şekilleri, atın bakımı, cins atların nitelikleri ve grupları, aygırların bakımı, atın şekli, at yarışları ve çeşitleri, atın terinin alınması vb. konular ayrı ayrı incelenmektedir. Fayzolla Ormızov'un (1993:199-203) "At Begi" adlı makalesinde de buna benzer tesbit ve değerlendirmeler yer almaktadır.

At ve atın rolünü en iyi yansıtan kaynakların başında destanlar gelmektedir.⁽¹⁾ R.S.Lipets'in (1984) **Obrazı Batıra i Ego Konya / v Tyarko-Mongolskom Epope** "Türk ve Moğol Destanlarında Kahraman ve At Tipi" (Moskova 1984) başlıklı çalışması alp ile alp tipi atların rolünü yansıtan değerli bir eserdir. Rusça'dan çevirttiğimiz bu kitapta; Dede Korkut Kitabı, Manas, Alpamış, Köroğlu, Kırk Kız, Kambar Batır ve olonho vb. destanlar değerlendirilmiştir. Eserde Moğollar dışında Tuva, Altay, Saha (Yakut), Kazak, Kırgız, Karakalpak, Özbek, Türkmen ve Türkiye Türkleri destan geleneğinde at kültürü ve atın rolü üzerinde durulmuştur. Türk Dünyasının geniş bir coğrafyasına ait destanlardaki at kültürü, Türk Dünyasındaki at kültürünün de büyük oranda ipuçlarını vermektedir. İ.Bobilev'in **Veter v Grive Horses** (1975) adlı eserinde eski Sovyetler Birliği atçılığı verilirken birliği oluşturan Türk kavimlerinin atçılığına da yer vermiştir. Büyük boy kuşe kağıda basılı olan bu eserin orjinallliği fotoğraflı oluşudur. Eser bir tür "at albümüdür". Albümde Türk kavimlerinin cins atlarının fotoğrafları da yer almıştır. *Central Asiatic Journal*'ın 10. sayısında at ve at kültürüne dair yedi makale bulunmaktadır. Bu makalelerde ya doğ-

(1) Kazak destanları olarak verilen *Koblandı Batır, Alpamış, Er Tarğın, Kambar Batır, Kozi Körpeş-Bayan Suluw, Kız Cibek, Ayman-Şolpan* destan metinleri bir cilt içerisinde (**Batırlar Cırı**, Almatı 1963, 710 S.) yayımlanmıştır.

rudan doğruya Türk kavimlerinin at kültürü ele alınmış veya Türk at kültürü ile ilgili olmasa bile Türk at kültürüne değinilmiştir.⁽¹⁾

Son yıllarda Türk atı ve at kültürü konusunda önemli sempozyumlar düzenlenmiştir. Marmara Üniversitesi Türkiyat Uygulama ve Araştırma Merkezi, Türkiye Jokey Kulübü, Tarım ve Köyşleri Bakanlığı ve İstanbul Üniversitesi Veterinerlik Fakültesi işbirliğinde 11-14 Mayıs 1994 tarihleri arasında İstanbul'da gerçekleştirilen "Türk Kültüründe At ve Çağdaş Atçılık" sempozyumunda sunulan bildiriler kitap bütünlüğünde yayımlanmıştır.⁽²⁾

Öte yandan Kazakistan'ın Gökçedağ şehrinde, 18-24 Haziran 1995 tarihlerinde "Avrasya Stepleri Atçılığı Sempozyumu" düzenlenmiş, bu sempozyumda 31 bildiri sunulmuştur.

Türk Cumhuriyetlerinde yapılan yüksek lisans (master) veya doktora tezlerinde at veya at kültürü konusunun ele alınıp incelendiğini de görmekteyiz. Kazakistan Bilimler Akademisi Sanat ve Edebiyat Enstitüsü Etnografya Bölümü Öğretim Üyesi Ahmet Toktobaev'in doktora tezi "19.yüzyıldan 20.yüzyıla Kazak Atçılığı" başlığını taşımaktadır. Tez halkbilimi açısından ele alınmıştır. Kırgızistan Bilimler Akademisi Manas Bölümü Öğretim elemanı Culdız Orazbekov'un hazırladığı ve henüz yayımlanamayan doktora tezi **Manas Destanında At Tipleri**

(1) Bu makalelerin tümü araştırma evrenini aydınlatmak için, İngilizce'den Türkçe'ye çevrilmiştir. Makale için Kaynakçaya bkz. Boyle 1956: 145-150; Cincius 1965: 151-156; Clauson 1965:161-166; Esin 1965: 167--227; Bawden 1965:246-248; Sinor 1965: 307-315; Vasileviç 1965:320-332.

(2) Bkz. **Türk Kültüründe At ve Çağdaş Atçılık**, Yayına hazırlayan :Emine Gürsoy-Naskali, İstanbul 1995, TJK yayınları. Sempozyumda Türkiye ve Türk Cumhuriyet ve topluluklarından 44 kişi bildiri sunmuştur. Bu bildirilerin bir bölümü çalışmamızın kaynakça kısmında gösterilmiştir. Eserde Türk Dünyası atçılığı yanında bazı bibliyografyalar da yer almaktadır. Mesut Şen'in biyografyasında 193; İbrahim Yıldırım'ın (1995:265-275) Ciritle ilgili yabancı dillerde yayınlanmış eserleri kapsayan bibliyografyasında 74 künyeye yer verilmesi önemini vurgulayan faktörlerdir.

ve Nitelikleri ((Bişkek 1995) adını taşımaktadır. Türkmenistan Bilimler Akademisi tarih bölümü'nde görevli olan Ovez Ataeviç Gündoğdiev'in **Türkmen Hayatında Atın Rolü** çalışması tesbit edilebilen tezlerdir. Atı ve rolünü işleyen hikâye, roman,⁽¹⁾ fotoğraf gibi sanat eserleri konuya canlılık katmakta, halkın ata ilgisini artırmaktadır.⁽²⁾

-
- (1) Necip Fazal Kısakürek, **At'a Senfoni**, İstanbul 1958; Seyfi Şirin, **Cennet Atları**, İstanbul 1992; Teken Elimkulov, **Tulparlar Tağdırı**, Almatı 1975; Ovezdurdı Nepesov, **Çın Bedevler Meydanında Bellidir**, Aşkabat 1992; Cengiz Aytmatov, **Elveda Gülsarı**, Çeviren : Refik Özdek, İstanbul 1993, Ötüken Yayınları.
- (2) Kamil Fırat, **Atlar**, İstanbul 1992; İ.Boblev, **Veter v Grive Horses**, Moskva 1975.

I.BÖLÜM

TÜRKLER VE AT

1.Türk Lehçe ve Şivelerinde At ile İlgili Sözler

At terimi Türk lehçe ve şivelerinde ortaktır. Aleksandr M. Şçerbak (1995 : 31-33) eski Türkçe metinlerinde geçen atla ilgili genel terim olarak "yunt, yılkı ve axta" kelimelerinden bahsetmekte, bu konuda şöyle demektedir: «Bugünkü Türk dillerinde at kelimesinin aslı anlamı memeli hayvanların bir türüdür. Altay, Karakalpak, Kırgız, Hakas ve Tuva dillerinde *at* kelimesi 'iğdiş at' anlamında geçer. O, Yakutça'da çeşitli 'iğdiş hayvanlarını' ifade edebilir, meselâ *at ogus* 'iğdiş öküz', *attâ* - 'iğdiş et'-. Belki de at kelimesinin *atan* ile ilişkisi tesadüfi değildir; çünkü *atan* kelimesi 'iğdiş deve' anlamına gelir». ⁽¹⁾

Kazak Türklerinde at, kısırlaştırılmış aygır anlamıyla birlikte beygirler anlamı taşır (Oraltay 1984: 22). ⁽²⁾

Yılkı kelimesi günümüzde atı bildirirse de eski anlamı farklıdır. Kaşgarlı (1986, III: 34) yılkının dört ayaklı hayvanlarının genel adı olduğunu bildirir. Bu terim günümüz lehçe ve şivelerinde at veya at sürüsü anlamında kullanılmaktadır. ⁽³⁾

-
- (1) Aleksandr M.Şçerbak Özbekçe, Uygurca ve Tuvaca'da iğdiş edilmiş at anlamında kullanılan, *axta*(ahta) veya *aktan*ın Farça'dan Türkçe'ye geçtiğini belirtmekte ve bu kelimenin zamanla *at* biçimine dönüşebilmiş, olabileceğini ileri sürmekte ve tartışmaktadır. Ancak bu konuda herhangi bir delil getirememekte, kendisi de bunu bir varsayım olarak ortaya attığını kabul etmektedir.
- (2) Kazak Türkleri savaş tipi atları tulpar olarak nitelendirmektedirler. Bu at hızlı koşma özelliğine sahiptir. Güçlü cins atı ifade için *agrunak*, *cürük* veya *saygılık* terimleri kullanılır.
- (3) Yılkı teriminin Türk lehçe ve şivelerindeki şeklinin karşılaştırılması için bkz. Şçerbak 1995: 31. Türkiye Türkçesinde *yılkı* olarak bilinen terim, Kıpçak grubunda genel olarak cılkı veya jılkı biçimindedir. Şçerbak yılkının Kazakçadaki şeklinin Jılkı olarak veriyorsa da burada bir kesinlik yoktur. Kazakistan'ın değişik bölgelerinde ağır özelliklerine bağlı olarak Jılkı veya cılkı terimi kullanılmaktadır.

Yunt kelimesi ise Divanu Lügati't-Türk'te (1986, III: 7) atların ortak adıdır. Bu kelime "Modern Türkçede seyrekleşmiş, kullanış sahası azalmış ve anlamı değişmiştir. Türkiye Türkçesinde 'başiboş hayvan', 'hergele', Yakutçada sonogos 'genç at' (Şçerbak 1995: 31)" anlamında kullanılmıştır.⁽¹⁾

Divanu Lügati't-Türk'te atı ifade eden başka kelimeler de vardır: *at*, *él*, *toruğ*, *köçüt*.⁽²⁾ Yapısı gereği dinamik özelliklere sahip olan at, Türkçe birçok fiile de ad olmuştur. "Türkçe'de *at* kökünden türeme *atın*, *atmak*, *atılmak*, *atlamak* v.b. birçok kelime bulunmaktadır. Çin kaynakları, Asya Hunlarının evcilleştirdiği atın anlamı için 'daima bir güç ile sıçramaya istekli varlık' olarak açıklamışlardır (Kafesoğlu 1984: 209). Atın dinamik yapısı ile bu kökten türedildiği ileri sürülen kelimeler arasında, anlam bakımından tamamlayıcılık, bütünüleyicilik vardır. Atın hareketi bu fiillerin adı olarak görülmektedir. At teriminin söylenişinde bazı lehçelerde farklılıklar görülebilmektedir. Çuvaşça'da at, "ot, ut" biçiminde söylenir (Ahmetcan 1995: 304).

At, tek varlığı, ylık ise at sürüsünü ifade etmektedir. Tatarca ve Başkurtça'da serbest dolaşan at sürüsüne öyörtabın veya töyek denilir (Ahmetcan 1995:305). Güçlü atlar, savaş atları *argumak*, *tulpar*, *bedevi* olarak nitelendirilir.⁽³⁾ Günümüzde Altay, Tuva, Kazak ve Kırgız Türklerinde güçlü at tulpar biçimiyle ifade edilir. Kazak Türklerinde tulpar, alp tipi at olarak görülür, mitolojik özelliklere sahiptir; hızlı koşar, kanatlı ve boynuzludur.

(1) *Yunt* kökünden pekçok kelime türetilmiştir. Bkz. Sinor 1965:307-315. *Yunt* dağları adını buradan almaktadır.

(2) İlgili maddelere bakınız. *at*, I, 34.35; *él*, I, 48-49; *toruğ*, I, 373-374; *köçüt*, I, 357; II, 76. Geniş bilgi için bkz. Çınar 1993: 20.

(3) *Argumak* ve *tulpar* teriminin yaygınlık alanı için bkz. Ahmetcan 1995:304-305; Vásáry 1995: 35.38. *Argumak* soylu, cins atlara denilir. Türk destanlarında tulpar ile birlikte en çok adı verilen cins atlarıdır. Kazak Türkleri kelimeyi "argumak" olarak teleffuz ederler (Oraltay 1984: 19).

Argımak kelimesi ise daha geniş bir coğrafyada görülmektedir. Kıpçak, Karluk ve Oğuz grubuna yayılmıştır. Kaşgarlı Mahmut kelimenin kökü "arkun"u yabancı aygır ile evcil kısrağın çiftleştirilmesi ile elde edilen at cinsi biçiminde ifade eder (1985, I, 107,421). Bedevi kelimesi Arapça'dan Türkçe'ye geçmiştir. Dede Korkut kitabı'nda bu terime rastlanmaktadır. Günümüz Türk Dünyasında, bu terim özellikle Türkmenistan'da, cins Türkmen atlarının ifade için "bedew" şekliyle kullanılmaktadır. Tatarlarda da bu terimin tercih edildiği bildirilmektedir (Ahmetcan: 1995:305). Özbeklerde *Karabayır*, Azerilerde *Karabağ*, Türkmenlerde *Ahal-Teke*, *Yomut* atları dünyaca tanınan soylu atlardır. Vásáry (1995: 36) Karabayır atının, argımak ile Kırgız kısrağının karışımı olduğunu bildirmekte, kelimenin "kara göğüs", "kara bağır" anlamı verdiğini belirtmektedir. "Bağır" kelimesi Anadolu Türkçesinde de göğüs anlamına da gelmektedir. Ancak "bayır" kelimesinin bir de dağlık, yaban yer anlamı vardır.⁽¹⁾

Türklerin atlarının göğüslerinde karalık istemeleri önemli bir tercihtir ve bütün eserlerde bu tercih yansıtılır. "Kara" sıfatının atın don özelliklerini belirtmek yanında, burada "bayır"ın da sıfatı olduğu düşünülürse, tamlamanın, bilinenin dışında başka bir anlamının da olduğu anlaşılır. Türklerin yabancı aygır ve kısrakları evcilleştirme sürecini geç tarihlere kadar sürdürdükleri hatırlanırsa "kara bayır" teriminin anlamı daha iyi anlaşılmış olur. Yabancı atlar her dağda, dağlık alanda bulunmazlar. Onların mekanı insanlardan uzak vadiler, yaylalar ve dağlardır. Buradan hareketle "kara bayır" atlarının doğrudan doğruya yaban yerlerden, kara dağ veya bayırlardan elde edilmiş, çoğaltılmış veya

(1) Kelimenin **Türkçe Sözlük**'teki anlamı "küçük yokuş (I, 132)" olarak verilmekteyse de Anadolu halk ağzında ve masal, efsane, hikâye gibi sözlü anlatımlarda "dağ bayır" biçiminde ikileme oluşturmakta ve dağlık alan, bölge anlamı vermektedir.

ehlileştirilmiş atlar olduğu sonucu çıkarılabilir. Karabayır atlarına verilen bu adlandırmanın yerle de ilgisi vardır. Nitekim Azerbaycan Cumhuriyetine bağlı Özerk Karabağ Cumhuriyeti'ne de adını veren dağlık bölgede yetişen ünlü ve güçlü "Karabağ" atlarının adı da bir yere bağlanmaktadır. Türkmenlerin Teke ve Yomut atları ise boy adına göre ad almıştır. Ayrıntıda bu adlarla anılan atlar, genelde Türkmen atı olarak bilinir. R.G. Ahmetcan (1995: 304) Kazakların da tercih ettiği tulpar kelimesi hakkında şöyle demektedir: "Tatarcadaki tul kelimesi eski bir kelimedir ve 'savaş atı' anlamındadır. Bu kökten türemiş olan *tulpar (tolpar)*, 'efsanevi kanatlı at'tır: tul+par, tul+bar 'savaş atı'+kaplan')".

Yılka kelimesinin etimolojisi üzerinde duran Nizamettin Mahmudov (1995: 158) kelimenin kökünün yel ile ilgisini kurmaktadır.

"Bu kelimenin kökü tabii ki yıl (cıl), -gi ise uyku, *sezgi*, *duygu*, *bilgi*, *askı* gibi kelimelerde görülen fiilden isim türeten bir ektir. Kök dediğimiz *yıl* kelimesi yelmek 'hızlı hareket etmek' fiili ve yel 'rüzgar' (Türkçedeki *yıldırım* kelimesini hatırlayınız) isminin aynısıdır. Bunlara göre yılgi (yılka) kelimesinin ilk anlamının 'hızlı hareket eden hayvan' ya da 'bu hayvanların hepsi' olduğunu düşünmek mümkündür."⁽¹⁾

Saha (Yakut) Türkleri ana kitleden yüzyıllar önce kopup gittikleri ve vatan yaptıkları Sibirya'da, mevcut şartlara uygun hayvanlarla karşılaşmış, ancak atı hiçbir zaman unutmamışlardır. Burada günlük hayatta kullandıkları, önemli fonksiyonları olan hayvanları at kelimesiyle ifade etmişlerdir. Orta

(1) Vámbéry'nin yılka kelimesinin "topla-" anlamındaki yıl- fiilinden geldiği tezini Şerbak (1995: 31) şüphyle karşılamakta, katılmamaktadır.

Asya'daki atın fonksiyonu ile Saha yurdundaki ren geyiğinin fonksiyonu aynıdır. Buna karşılık ren geyiğinin adı *at tabadır*. Öküzün adı ise *at ogüs* olarak ifade edilir. Yine iğdiş edilmiş her türlü hayvan *attammut* biçiminde adlandırılır.

Saha (Yakut) Türkçesinde atlar sadece kendileriyle doğrudan ilgili nesne veya olaylara ad olmamış, bazı terimler "at" kökünden yararlanılarak yaratılmıştır. Cargıstay (1995: 308) bunları şöyle sıralar:

"atları-(atları)" gitmek, yolculuğa çıkmak",
sıgılaa- (yıkıla-) "arayıp bulmak",
atur munnah (aygır toplantısı) "çok büyük toplantı",
atur timir (aygır demir) "sert demir",
atur tınnu (aygır soğuk) "şiddetli soğuk",
atur oyun (aygır şaman) "ulu şaman",
atur kihi (aygır kişi) "kıskaç insan",
atur alcarxay (aygır bela) "büyük bela"

At; yerine göre ad, bazı durumlarda adı niteleyen sıfat, bazen de hareketin adı olmaktadır.⁽¹⁾ Türklerde "at hayattır", hayatın gerçekliğidir. Bu gerçeklik hem maddî, hem de manevî özellikler taşır.

(1) V.I. Cincius (1965 : 151 - 156), "at" kelimesinin Mançu-Tunguzlardaki verileri üzerinde genişçe durmaktadır. G.M. Vasileviç (1965) ise Evenki folklorunda atın yerini değerlendirmiş, değerli tesbitlerde bulunmuştur.

2. Diğer Dillere Geçen Türk Atçılık Terimleri

At kültü ve kültürünü dünya üzerinde en çok yaşayan ve yaşatan Türkler, dünya üzerindeki pekçok millete attan faydalanmayı öğretmişlerdir. Türklerin bu alandaki başarısı diğer milletlerce de benimsenmiş, atla ilgili terimler bu veriler ile diğer milletlere de geçmiştir. Türkçe *aygır* terimi, Moğolca'ya *acirga*, Batı Sibirya'da yaşayan Hanti ve Mansilere *aigar*, Ket ve Arinlere *askir* biçiminde geçmiştir.⁽¹⁾ Üzengi terimi ise *ésénké* olarak adlandırılmaktadır.⁽²⁾

Çinliler Türk atlarına sahip olmak için her türlü gayreti göstermiş, tarih boyunca çeşitli hilelere başvurmuşlardır. Bu atları elde etmenin, savaşlarda başarılı olmanın ilk anahtarı olduğunu düşünerek gerektiğinde savaşmaktan kaçınmamışlardır. "Çin tarihçilerinin bildirdiğine göre Çinliler Özbekistan'ın Fergana bölgesinde yetiştirilen cins atları alabilmek için savaş açmışlardır. Savaş bittikten sonra Orta Asya'dan Çin'e yonca, asma ve atlar götürülmüştür. Davan (Fergana) ülkesi savaşta yenildiği için anlaşma gereği Çin'e her yıl bu bölgede yetiştirilen aygırlar gönderilmiş, yerli Çin atları ıslah edilmiştir. Çinliler, süvari birliklerini, Türk atlarından yararlanarak kurmuş, yonca ekimini, atlarının bakımı ve beslenmesi konusundaki teknikleri Türklerden öğrenmişlerdir.⁽³⁾

(1) Bkz. Schönig 1995: 301-303; Bu kelime Kök türkçe'de *adgır* olarak kullanılmaktadır. Bu söyleyiş DLT'te ise *adhgır* biçiminde verilmektedir: DLT: I: 18.95, 152, 188, 234, 236; II: 96, 109, 153.

(2) Türk ve Moğollarda atçılık terimlerinin kullanımı üzerine geniş bilgi için bkz. Clauson 1965 : 161 - 168.

(3) Bu konuda bkz. Resulov 1995: 358-365.

Türkçe at ve atçılık terimlerinin bir bölümü Rusça'ya da etki etmiş, Ruslar aracılığı ile diğer milletlere de geçmiştir. Macar Türkolog István Vásáry (1995: 34-53) at ve atçılık terimlerinin Rusça'ya etkisi konusunda değerli tesbitlerde bulunmaktadır. Vásáry, Türklerde atın fonksiyonu üzerinde durduktan sonra şöyle bir sonuca varır: 'Birçok Avrasya halkı da gelişmiş atçılığın öğelerini Türklerden öğrenmiş, at ve atçılığa ait terminolojinin bir kısmını Türklerden almıştır'. Atın ehlileştirilmesi belirli bir kültür ve medeniyetin sonucudur. At ve atçılık terimlerinin varlığı, bu terimlerin Türklerden Asya ve Avrupa'ya yayılması yüksek bir medeniyete, baskın kültüre ait özelliktir. Vásáry, Türkçe'den Rusça'ya 35 at ve atçılık teriminin geçtiğini ifade etmekte bunları anlam bilim (semantik) açısından üç bölüme ayırmaktadır: 1. At ve at cinslerinin adları; 2. koşum takımı adları; 3. at donları adları. Araştırmacı, her terim üzerinde etraflıca durmakta ve kökeni üzerinde yayılma alanı Rusçadaki biçimi üzerinde değerlendirme yapmakta; bu terimlerin coğrafi yakınlık bakımından özellikle Kıpçakça'dan, dolayısıyla Kazakça'dan, geçtiğini ifade etmektedir. Bunların başlıcaları karabayır (karabair), katır, kulan (yabani at veya eşek), tarpan (yabani at), tulpar (savaş atı), arkan (urgan), kement, cal veya calav (yele), cırım (tokadan geçirilmek üzere kolona dikilmiş kısa kayış), kulbaka (Kazak eyeri), tataur (Kazak kolanı) cılbur (atın bağlandığı ip) kelimeleridir.

3. Atın Ehlileştirilmesi ve Teorileri

Türklerin at yetiştiriciliği tarihi çok eski dönemlerine dayanır. Bozkır teorisini ortaya atan O. Menghin'e göre (Rasanyı 1971: 4) bozkır kültürünün üç temel devresi vardır: *kemik kültürü, hayvan besleme kültürü ve at yetiştirme kültürü*. Son merhalede, merkezinde atın da yer aldığı savaşçı çobanlar kültürü doğmuştur. Bu yapı Proto-Türklerin karakteristik özelliklerini göstermektedir. Atın ehlileştirilmesi insanlık tarihinin önemli bir aşamasıdır. Bunu, yeni bir çağın başlangıcı saymak da mümkündür. İnsanoğlu atı ehlileştirmekle yeni dünyalar keşfetmiş, çevresinin hakimi olmuştur. Türkler atı ehlileştiren ilk millet olmak itibarıyla insanlığa büyük hizmetler etmiş, kültür ve medeniyetin gelişmesine katkı sağlamış, bu konuda öncülük etmişlerdir. Bununla insanoğlu ilkel sistemden, toplayıcılık sisteminden daha ileri bir aşamaya geçmiştir. Çin devletlerinin M.Ö. 4. yüzyıldan itibaren ordularında Türk sistemini uygulayarak okçu süvari birlikleri teşkil etmelerine bakılırsa (Sertkaya 1995: 26) Türklerin atı ehlileştirmek bir yana, atla ilgili maddi kültür unsarlarının da yapımını ve kullanımını dünyaya yaydıkları gerçeği ortaya çıkar. Demiri bilmeyen milletlerin atın gemini, nalını, eğeri yapmaları mümkün değildir. Kafesoğlu (1984: 201-210) bozkır kültürü olarak nitelendirdiği Türk kültürünün eski döneminin temel iki unsuru olduğunu söyler; bunlardan biri demir, diğeri attır. "Birçok Doğu ve Batılı yargılara göre at ilk defa Orta Asya'da Türkistan'ın İran'a yakın bölgelerinde evcilleştirilmiştir. Genellikle bunun M.Ö. 8000-4000 yılları arasında olduğu kabul edilmektedir." (Erk 1978). Nitekim Orta Asya'da, Türklere ait ol-

duğu tesbit edilen kurganlarda yapılan arkeolojik kazılardan çıkan sonuçlar bu teoriyi destekler mahiyettedir. Radloff'un 1865'te yaptığı kazılarda, Türklerin M.Ö. 3000 yıllarında gem kullandıkları anlaşılmaktadır.

Bununla birlikte bazı araştırmacı ve yazarların farklı teoriler ileri sürdükleri görölmektedir. İskit teorisini savunanlara göre, at, Karadeniz'in kuzeyi ile Kuzey Türkistan arasındaki İskit bölgesinde yetiştirilmiş, ehlileştirilmiştir. Bu teorinin savunucusu İ. Zichy, atlı-göçebe kültürü olarak nitelendirdiği bu kültürün M.Ö. 5000-4000 yılları arasında teşekkül ettiğini, buradan Asya ve Avrupa'ya yayıldığını ileri sürer. İndogermen teorisini savunanlar ise atın göçebe Hint-Avrupalılarca ehlileştirildiğini savunmaktadırlar.⁽¹⁾ Ancak, araştırmalardan elde edilen bulgu ve belgeler, atın Türkler tarafından Türkistan'da ehlileştirildiğini göstermektedir. Türklerin atı ehlileştirilmesi şüpheli olsa bile at ve atlı kültürün Türklerde diğer milletlere oranla daha yoğun olduğu bir gerçektir.

Bununla birlikte ileri sürülen teorilerin ortak noktası atın Orta Asya ve Orta Asya ile sınırı olan bölgelerde ehlileştirildiği gerçeğidir. Bu bölgelerde Türkler tarih boyunca egemen olmuşlardır. Aksi teoriler doğru kabul edilse bile, sürekli hareket halinde olan Türklerin atlarla bu bölgelere taşındıkları, bulunan kalıntıların Türklerin ataları Proto-Türklere ait olduğu düşünülebilir. Atın ehlileştirilmesi zanaatların teşekkülünü hızlandırmış, insanların birbirlerinin tanımlarına, kültür ve medeniyetin bir milletten başka bir millete geçmesi ve yayılmasında başlıca etken olmuştur. W. Koppers (1941: 471) "Atın ehlileştirilmesi ve atlı çoban kültürünün ortaya konması ilk Türklere bağlanabilir. İn-

1. Atın ehlileştirilmesi ile ilgili teoriler hakkında geniş bilgi için bkz. Kafesoğlu 1984: 201-214.

sanlık tarihinde ulaşılan bu başarı, kavimlerin ve diğer kültürlerin gelişmesinde fevkaalede sonuçlar doğurmuştur. Tarihi bağlantıların gösterdiği gibi, büyük devlet esaslı için gerekli şartlar ancak bu sayede belirlenebilmiştir" demektedir. Türklerin insanlık tarihine yaptıkları önemli katkıyı dile getirmektedir. Çinliler ordularını Türklerden aldıkları atlarla oluştururken mübadele aracı olarak ipeği kullanırlar. Hunlar döneminde başlayan at ihracı, Kök Türk ve Uygur döneminde de en önemli ihrac mahdudur. Öte yandan İran, Suriye ve Hindistan'a at ihracının yapıldığı tarihi kayıtlardan anlaşılmaktadır.⁽¹⁾

Atın ilk ehlileştirildiği yerin Türkistan corafyası olduğunu Oraz Gündoğduev (1994) ve Nimet Resulov (1985) da belirtmektedir. Buna göre daha sonra İran yaylalarına, oradan Anadolu'ya ve diğer yerlere yayılmışlardır. Nimet Resulov (1985:362)'un V.P. Dobrinim'den naklen verdiği bilgiye göre Anadolu'nun eski halklarından Sümerler ve Hititler atı "Doğu'dan gelen hayvan" veya "doğu eşiği" biçiminde adlandırmış veya tarif etmişlerdir.

Atın evcilleştirildiği yer Türkistan coğrafyası olduğu gibi, atı ilk evcilleştiren millet de Türklerdir. Türklerin atları Moğol atlarına göre biraz daha büyüktür. Pazırık kurganında çıkan at iskeletleri de bu gerçeği teyit etmektedir. Çinlilerle yapılan alış verişlerde atın takas edilmesi⁽²⁾ bu hayvanın Türkler tarafından Çinlilerden önce ehlileştirildiğini göstermektedir. Davan (Fergana) argımaıkları, eski Harezmi atları binlerce yıl önceki eski devletlerle alışveriş yapmada, değerli malları takas etmede kullanılmışlardır.

(1) Divitçioğlu 1987: 261-267; Sümer 1983: 10-15; Ögel, 1985: 127. Atın bir mübadele aracı olarak veya peşin para ile satıldığını Kaşgarlı da (1985, I: 128,278,424; II: 251; III: 284,333) bildirmektedir. İpeğin vasfı bozulduğu taktirde değişim aracı altın ve gümüş olmaktadır.

(2) Bu konuda bakınız Divitçioğlu 1987; Resulov 1995: 362.

II. BÖLÜM

ATÇILIK

1. Kaynaklara Göre Atın Şekli

Atın vücudu baş ve boyun, gövde ve ayaklar olmak üzere üç ana grupta toplanır. Atların görkemliliği, güzelliği Türk yazılı ve sözlü edebiyatında, sanatında önemli bir yer tutar. Köroğlu'ya göre Kır At "alma gözlü, kız perçemlidir". Atın güzelliği ve vasıfları hakkında halk edebiyatımızın destan, hikâye, türkü, atasözü vb. ürünlerinde çeşitli tasvirler yapılmıştır. Âşık edebiyatı ve baytarnamelerde bu tasvirler doruk noktasına ulaşır.

Atın tarif ve tasviri Türk folklorunda önemli yer tutmaktadır. Atın güzelliği ve gerekliliğinin vurgulanması gelenekten kaynağını almaktadır. Kök Türk yazıtlarından itibaren başlayan bu tasvirler, İslâmî dönemde baytarnamelerde devam eder. Kökleri İslâmiyetten önceye dayanan, İslâmiyetten sonra bu gelenekten beslenen ve günümüzde de varlığını sürdürebilen, âşık edebiyatında en güzel örneklerini bulur. Baytarnamelerde atın güzelliği ve güzel vasıfları için ayrı bölümler vardır. Atlı kültürü yaşayan Türkler atın bedenini, iyi ve kötü huylarını, hastalık ve tedavi yöntemlerini; göz, kulak, dudak, burun, boğaz, turnak vb. unsarlarını belirtebilmek için özel eserler meydana getirmişlerdir. Bu eserler bir kitap bütünlüğünde olabileceği gibi, kitabın içinde önemli bir bölüm veya bağımsız bir şiir biçiminde de görülür.

Kazak Türklerinin at tercihlerini gösteren ifadeler Buhar Cırav'ın şiirinde kendini gösterir. XIX. yüzyılda yaşayan ünlü halk şairi Buhar Cırav çağdaşı Abılay Han'ın atı için değerli bir şiir yazmıştır.⁽¹⁾ Ayrıca Abay'ın (Abay Kunbaev 1977 : 68 - 69) ve Canbıl Cabaev'in at hakkında, atın şeklini ifade eden önemli şiirleri vardır.⁽²⁾

"Abılay'ın atının Buhar Cırav'ın şiirindeki tasviri genel kabuller ve Kazak bahadırları hakkında söylenenlerden oluşmaktadır. Genelde ise bu 'umumi ve epik kıssadır. Abılay Han'ın atının tarifinde atın kahramanlıklarından, hayatının önemli safhalarından, ününden yararlanılıyor. Aynı yöntem daha sonra kahramana uygulanıyor. Koşu veya yarış atı hakkında bu şiirde şöyle denir:

*Dört yaşında koşmaya hazırды
Boynunda ipek urgan taşırdı
Beş yaşında belinin berklığıne
Bıraktıkarı onu beş gebeye
Altı yaşında gözleri faltaşı
Yedisinde her şeyi yakaladı
Sekizinde cana çağırdılar
Dokuzunda tam olgunlaştı
Onunda ok yıları gibi aktı"*

(Lipets 1984: 230)

Abay da şiirinde atın kulağının kamış, ağzının yırtmaçlı, sağrılarının geniş, göğsünün sert, gözlerinin iri olmasını istemekte, tercihlerini belirtmektedir. Halk edebiyatında, özellikle destanlarda atın göz, kulak, diş, ayak,

(1) G.H. Potanin'den naklen Lipets 1975: 230. Abılay Han, Kazak Türklerini bir bayrak altında toplamayı amaçlamış ve bu yolda mücadele vermiş ünlü Kazak Hanlarındandır.

(2) Canbıl Cabaev'in at ve kırmızı hakkında birçok şiiri vardır. Bkz. **Canbıl Cabaev**, 2 Tom, Almatı 1982, Cazuvşı Baspası.

bacak, dudak ve tırnaklarına büyük önem verilir. Koblandı'da atın dudağı sarıktır, tırnağının değdiği yerde kıvılcımlar çıkar, her yanı alevler sarar.

Baytarname ve destanlarda atın güzelliği olağanüstü özelliklerle verilir. Tasviri yapılan at güzel kızlara benzetilir. Elma gözlü, kirpikleri uzun, gözleri iri, yele ve kuyruğu kızların saçları gibi yumuşaktır. Tasvirdeki bu abartmayı hoş karşılamak gerekir. Atını eşinden, kardeşinden, hatta kendisinden daha çok seven kahramanların evlâtları da bu kültürün taşıyıcıları olarak ata ayrı bir değer vermekte, atı güzel kızlardan daha güzel bir varlık olarak tarif etmektedirler. Köroğlu; "*Serim ata kurban canım Kır At'a*", derken bu gerçeği dile getirmekte, başını, canını Kır At için feda etmeye hazır olduğunu belirtmektedir. Candan yeğ tutulan varlığın tasvirindeki abartılar bu anlayış çerçevesinde ele alındığında abartılı gelmemektedir. Bu tasvirlerde atlar kulağından kuyruğuna kadar tarif edilir, tercihler belirtilir. Tercihler halkın bu yöndeki yüzyıllarca oluşan tecrübe birikimini yansıtmaktadır.

a. Baş

Bedenin en önemli bölümüdür. Başın büyüklüğü, yapısı, atın asaleti hakkında bir fikir verir. Büyük veya çok küçük baş iyi sayılmaz. Türklerde atın bedeni bir bütün olarak algılanır. Atın bütün uzuvlarının birbirini tamamlaması ve birbirine orantılı olması istenir. Ancak, atın başı bu beden içerisinde daha ön planda yer alır. Dede Korkut Kitabı'nda Aruz Koca at ağızlıdır, Kır At, kız perçemlidir.

"Türk ve Moğol destanlarında atın başı genel olarak kıymetli taşlarla mukayese edilir. Tuva destanlarında hediyenin kıymetlisi at veya kurt başından olanıdır. Karakalpak Kırk Kız destanında altından hazırlanan taşların büyük bölümü at başını hatırlatır." (Lipets 1984: 238).

Destanlarda atın başı ile kahramanın yüreği karşılaştırılır. Manas Destanında at başı kadar yürekte söz edilir (Çınar 1996). Yüreğin baş kadar büyük veya çatallı olması kahramanın gücünü artıran unsurdur, cesaretini, korkusuzluğunu artırır. Koblandı'nın yüreği oldukça büyüktür (Koblandı Batır 1975: 404). "Saha Türkleri destanında bu konuda şöyle denir: 'yükselen alev atın büyük başı gibiydi; siyah ve büyük. Aygırın ciğeri gibiydi.'⁽¹⁾

At başının nazara karşı veya yağmur yağdırma törenlerinde büyüsel bir vasıta olarak kullanıldığı da çocukluğumuzun geçtiği Tercan yöresinde gözlemlenmiştir.

19. yüzyıl Kazaklarından Kürenbay'ın bildirdiğine göre cins atların baş şekli diğerlerinden farklılık gösterir. Bunların başı yumru olur, kulaklar kısa ve diktir, halk arasında bu tür atlar "kamuş kulak" olarak nitelendirilirler. Yutağı koyununkine benzeyene koyun yutaklı "koy cutkınşak" denilir. Boğazı geniş atlar tercih edilir ve bunlar mağara bukaklı "üngir sağak" olarak nitelendirilir. Buna göre at; kamuş kulaklı, koyun yutaklı, mağara bukaklı, sarkık dudaklı olmalı, kulaklar birbirinden uzak durmalı, kıkırdaklı ve etsiz olmalıdır. Burun delikleri geniş ve büyük olursa rahat nefes alır. Başta yer alan uzuvlar birbirine

1. Hudyakov'dan naklen Lipets 1984: 239.

orantılıdır. Gözler iri ve karadır, gözün ak ve karası aydınlıktır, bakıldığında keskin ve dikkatli bir bakış göze çarpar. Yanak kemiklerinin iki yanı da belirgin olup et kısmı dik ve düzdür.⁽¹⁾

Dede Korkut Kitabı'nda keçi veya toklu başlı olarak nitelendirilen atlar, Kazaklarda çeşitlilik gösterir, başlarının yapısına göre gruplandırılabilirler. Bozkır kültürünün sonucu olarak atın başı, genel olarak, hayvanlara benzetilir: *buzacı baş, koyun baş, tavşan baş, kurbağa baş, orak baş, geyik baş, teke baş, kulan baş, kuğu baş.*⁽²⁾

b. Gözler

Gözlerin iriliği, yapısı, şekli atın karakter özelliklerini yansıtır. Kaynaklarda atın gözleri ile insanın gözleri de karşılaştırılır. Kara gözlü atlar tercih edilir. Gözü çerçeveleyen kullanım, özellikle kirpiklerin kara ve uzun olması istenmektedir. Gözler iri ve güzel olmalıdır. Saka Türklerindeki inanışlara göre insanın alınyazısına ait bilgiler semada, Tanrı tarafından bir sandıkta toplanmıştır. Bu sandık öylesine parıltılı ve canlıdır ki atın gözbebeklerini hatırlatmaktadır"⁽³⁾

Koroğlunun Kır At'ı "alma gözlü"dür. Baytarnamelerde de elma göz tercih sebebidir (Batu 1938: 48; Çınar 1993:93).

(1) Geniş bilgi için bkz. Sartkocaalı 1995:163; Dedebaev 1994: 8,12.

(2) Moğollarda atın başı beş grupta değerlendirilir. Bunlar: kurbağa, koyun, tavşan, geyik ve yaban tekesi baş olarak nitelendirilirler.(Sartkocaalı 1995: 163).

(3) İ.V. Puhov'dan naklen bkz. Lipets1984: 239.

"Karakalpak Kırk Kız destanında göz iki alevdir. Moğol destanlarında göz altın alevdir veya altın balık gibi parlar. Başkurtlar gözü kurt veya geyik ile mukayese ederler. Kazaklarda fincana benzetilir. Aynı zamanda onun etkisi kaydedilir : At gözü ile konuşuyor. " (Lipets 1984: 233).

Güçlü atın gözleri ıslıl ışıldır. Gözleri kızartılı atlar tercih edilir, bunlara "kızıl göz" denilir. Bu tür atlar devamlı dikkatlidir, uzağı gözetlerler. Böyle at insana baktığında yüzü utangaç ve olgun bir tavır alır. Gözü deveye benzeyenlerden yürük at çıkmaz. Halk arasında "deve gözlü atların binde biri, domuz gözlü atların hepsi yürük olur" şeklinde görülen söz bunun delili sayılır. Benzer anlayış Moğollarda da görülür. Gözbebeklerinden biri aşağıda, diğeri yukarıda olan; gözünün sadece biri yaşaran veya şehla olan atlar yaramaz kabul edilirler (Sartkocaullı 1995: 164).

c. Kulaklar

Kulakların yapısı ve duruşu, hareketleri atın mizacını ve ruh yapısını verir. Kazak Türklerine göre yürük atın kulağı kahkülünden yukarıya doğru yükselir. İki kulağının arası yakın, derisi yumuşak, içi tüylü, uzağa baktığında dik bir yapı gösterir. Ancak kulaklar çok kısa ve dik veya öne doğru eğik, kulakların içi düz ve yassı olursa, bu onun ürkekliliğinin işareti sayılır. Baytarnamelerde uzun kulaklı ata da değer verilir (Batu 1938: 48); Çınar 1993: 92). Kazak şairi Abay da kamyş gibi dik kulaklı atı tercih eder (Kunanbayev 1977: 68-69). Atın kulağı destanlarda da önemli bir yer tutar.

Tuva ve Atlay destanlarında at, kulakları ile bulutları hareket ettirebilir. Kazak destanlarında atın kulağı kamışa benzetilir. Yakutlarda ise iki kulak iki kardeş kuşa benzetilir ve bunlar her zaman yan yana uçarlar (Lipets 1984: 234).

d. Burun

Burun delikleri atın nefes almasını sağlayan tek yoldur. At ağzından nefes alamaz. Atın burun kanatlarının geniş olması tercih edilir. Bunun için kaynaklarda atın burnunun içi, burun kanatlarının geniş olması istenir. Buna göre Kanatlar açılıp bakıldığında içinde 5-6 boğumlu bir yapının varlığı hemen görülmelidir. Burun içinin tüylü olması tozların geriye gitmesini engeller, bu sebeple atın burununda içindeki tüyler yoğun ve sık olmalıdır (Sartkocaul 1995: 164; Dedebayev 1994: 9-10).

e. Yanak

Yürük atın yanağında hafif bir çıkıntı vardır. Bu çıkıntı gözle görülebilir. Dokunulduğu vakit derinin yumuşaklığı hemen dikkati çeker (Sartkocaul 1995: 164).

f. Dudak

Kaynaklara göre dudakların sarkık, alt dudağın üst dudaktan daha büyük ve uzun olması atın güçlülüğünün ifadesi sayılır. Dudak etleri beyazımsı ve ince, dudakları çevreleyen kıllar sık olursa, bunlar atın yürüklüğünün nişanıdır (Ormızov 1993: 199-200; Sartkocaul 1995: 164) Baytarnamelerde de alt dudağın üst dudaktan uzun olması istenir (Çınar 1993: 46).

g. Ağız

Ağız oldukça iri olmalı, otağa benzeyen sarkık dudaklar burnu çerçevelemelidir. Ağız yırtmaçlı atlar güçlü, hünerli olurlar. (Ormızov 1993 : 201).

ğ. Dişler

Bembeyaz, aynı ayarda ve sağlam olmalıdır. Büyük dişlere *deve diş*, küçüklere *koyun diş* denilir. Dişetinin de beyaz olması ve dişe yapışmış vaziyette bulunması şarttır. Azı dişi erkek devenin azı dişi gibi uzun ve çıkıntılı, dişlerin önü bembeyaz, geriye doğru eğimli olmalıdır. Üst dişlerin alt dişlerden daha uzun olması yürük atın nişanlarından biridir. Kazak Türkleri atların dişlerine yapısına göre çeşitli adlar vermişlerdir. Bu adlar daha çok hayvanlara benzetilerek yapılır: *Kulan diş*, *deve diş*, *koyun diş*, *sığır diş*, *buğday diş*, *domuz diş* bunların başlıcalarıdır. (Dedebayev 1984: 8; Sartkocaulı 1995: 165).

h. Dil

Beyazımtrak, yumuşak, yassı ve uzun olmalıdır (Sartkocaulı 1995: 164). At, yemin lezzetini diliyle anlar. Uzun dil yemi ağıza alıp dişlere ve yem borusuna götürmekte önemli fonksiyona sahiptir.

ı. Kirpik ve Kaş

Türkiye Türkleri ve Kazak Türkleri atın kirpiği ve kaşı konusunda

benzer düşünceleri taşırlar. Kirpikleri uzun (Çınar 1993: 46), kalın ve kara olmalıdır. Kaşların kalın olması atın gözüne ter girmesini önler, görmesini kolaylaştırır. Kirpiklerin gür ve sık olmasının da sağladığı yararlar vardır; hem tozun göze girmesi engellenmiş, hem de güneş ışığı doğrudan göze girmemiş olur. Özellikle uzun yarışlarda kalkan toz atın gözünü, dolayısıyla görmesini zorlaştırır. Uzun ve gür kirpikler burada bir tür tampon görevi görür. (Batu 1938: 48; Sartkocaullı 1995:164; Ormızov 1993: 200).

i. Boyun

Boynun büyük bölümü adalelerden oluşur.⁽¹⁾ Yuvarlak boyun tercih sebebidir. Kazak Türklerinde kaz boyunlu atlar sevilir. Ancak bu boyna sahip atların çabuk yorulacağı düşünüldüğünden yarış atı olarak tercih edilmezler. Buna göre güçlü atın boynu uzun değil, normal, geyiğinin boynu gibi yuvarlak; boyun eti fazla sert değil, yabani atınki gibi yumuşak olmalıdır. Halk arasında buna *kulan boyun* denilir (Sartkocaullı 1995:165). Türkiye Türklerinde de *geyik boyun* veya *kuğu boyun* terimleri kullanılır. Baytarnamelerde atın boynunun deveninki gibi uzun olması istenir (Batu 1938: 48).

j.sırt

Kazak Türklerine göre Tahta gibi sert ve geniş olan sırtı düz atlar iyi atlardır (Ormızov 1993: 200). Sırt orta uzunlukta, iyi adaleli, mümkün olduğu kadar geniş olmalıdır (Başer 1947: 15)." Sırtta siyah bir hat bulunması istenen

(1) Boyun kasılma esnasında bir manivela görevi görür. "Boyun hareket ve istikamet düzelticisidir. Hayvan seçerken normal uzunlukta, düz boyunlu hayvanlar tercih edilmelidir. (Beşter 1947: 14).

özelliklerdendir. Bir kaynakta (Dedebayev 1994: 12) atın sırtının taşvanınki gibi yuvarlak olması istenir, buna tavşan sırtlı "*koyan con*" denilir.

k. Bel

Geniş, kısa ve düz olmalıdır. Uzun bel gevşek olur, yaramaz: Kazaklarda bu tür atlar *kaz bel* veya *bos bel* biçiminde nitelendirilir (Sartkocaullı 1995: 160). Uzun belli atlardan yarış atı çıkmaz (Beşter 1947: 15).

1. Sağrı

Geniş, yuvarlak, iç kısımları etli olmalıdır. Etin sıkı ve esmer olması tercih sebebidir (Dedebayev 1994: 11). Baytarnamelerde atın üç yeri güzel kadına benzetilir, bunlardan biri sağrıdır. Sağrının "avrat yancığı gibi çok" olması istenir (Batu 1938: 48; Çınar 1938: 92). Sağrı "Uzun ve geniş olmalıdır. Arkaya doğru hafif bir şekilde düşmeli, asla yukarıya doğru bir çıkıntı yapmamalıdır" (Beşter 1947: 16).

m. Kaburga

Geniş ve iridir, ancak bu irilik sığırınki kadar değil, orta derecede olmalıdır (Dedebayev 1994: 10; Kunanbayev 1977: 68).

n. Göğüs

Tilki göğüslü atlar kuvvetli ve dayanıklı olurlar. Önden bakıldığı vakit önü arkasından geniş görünür; yukarıdan aşağıya doğru bakıldığında ise bir

derinlik hissi verir. Ön iki ayağı yanyana getirilip, iki dizinin aralığı ölçülür, bu aralığın 6-7 cm. yi aşmaması gerekir (Dedebayev 1994: 9-10). Göğsün "Kalp ve akciğerleri koruyan bir nahiye olduğundan gerek koşum ve gerekse yarış atlarında pek büyük önemi vardır" (Beşter 1947: 16) .Göğsün geniş ve tahta gibi sert olması istenir. Bunun kuvvetli olması düşmanla mücadelede önemli bir üstünlük sağlar. Köroğlu'nun,

İnce boyunlu kalem kulaklı

Terazi tabanlı uğru yelekli

Bir geyik simâli hatun bilekli

Kalkana benziyor döşü Kır At'ın

(Dilçin 1983; 338)

dizelerinde ifade edildiği gibi göğsün kalkan gibi sert ve geniş olması düşmanla karşılaşmada kahramana üstünlük verir. Savaşanlar sadece kahramanlar değildir, onların atları da bu savaşlarda ön planda yer alırlar.

o. Karın

Kazaklarda koca, fakat kısa karın tercih edilir. "Küçük, yuvarlak, hafifçe bel kemiğine doğru çekik olmalıdır. Seviyesi göğüs kemiğini geçen karınlara *sarkık karın* denir (Dedebayev 1984: 9).

ö. Ayaklar

Yere yapışacak şekilde düzgün ve kalın olmalıdır. Tazı dizli, köpek bacaklı atlar yürük olur. Sınırları gelişmiş olan at iyi zıplar, bu yapı atın ayaklarına

da kuvvet ve kudret verir. Bacaklarının dirsekten aşağıdaki bölümü, yukarıdaki bölümünden daha uzun olmalıdır (Sartkocaulı, 1995 : 165).

Ayaklar yürüyüş mekanizmasını sağladıkları için önemli unsurlardır. Bilekler yoğun, kısa ve kalın olmalı, öküzünkini andırmalı (Batu 1938: 48).

p. Kol

Kalkana benzemelidir: Kalkana okşayan kollu atın koltukları da açık olur, buna *kovuk koltuk* denilir. Yürük atın koltuğu ile kolu, kaburgalardan uzaktır. Kaburga ile koltuğun arasında yumruk kadar genişlik vardır (Sartkocaulı 1995: 166).

r. Tırnak

Tırnak tabanları yusuvarlak, kalın ve kara olmalıdır. Ayaklarının arası birbirinden uzak durmalıdır. (Ormızov 1993: 201). Tırnağın kalın ve sert olması atın yarış ve uzun yürüyüşlerde başarısını artırır. Yumuşak tırnak taşlı yerlerde çatlar, at yaralanır.

s. Kuyruk

Kuyruk kısa ve bol kıllı olmalıdır (Ormızov 1993: 202). Bursa İnebey Yazma ve Eski Basma Eserler Kütüphanesi'nde tesbit ettiğimiz baytarnamede ise kuyruğun uzun olması istenir (Çınar 1993: 46). Kamçı kuyruklu atlar, bay-

tarnamelerde genel tercihtir (Batu 1938: 48). Tarihi seyir içinde kuyruk ve yelenin ayrı bir değeri olmuştur. Kuyruğun tuğ yapılması bunun en belirgin ifadesidir. "Altay destanlarında kuyruk kılları şimşek gibi dalgalanır, Karakalpak Kırk Kız destanında ise atın kuyruğu bulutu andırır (Lipets 1984: 234-235).

ş. Yele

Kıllar sert ve seyrek olmalı, kulanın yelesini andırmalıdır. Yelesi orta derecede kesilen atın yelesi yatmaz, dalgalanıp durur. Yelenin ortasında siyah bir hat bulunur. Bu hat atın sırtından kuyruğuna kadar devam eder. Boyun derisinin yumuşak tüylerinin ince olması boynu güzel gösterir (Sartkocaullı 1995: 163), "Altay destanlarında yele alev gibi yanar. Kazak destanlarında kuyruk ve yelenin kabarık olması tercih edilir. Bu yerli Kazak atlarının bir özelliğidir. Bunlarda yele ve kuyruk kabarık, boy ise küçüktür (Lipets 1984: 235). Kuyruk ve yele, genelde bir arada anılır. Baytarnamelerde atın yelesi kadının saçlarına benzitilir (Batu 1938: 49).

2. At Donları ve Nişanları

Atlarda don, tüylerin aldığı rengin adıdır.

Atların kılları dört muhtelif numuneden teşekkül eder: Bedeni ve bacakları örten "örtücü kıllar"; yele kuyruk ve bacaklardaki uzun kılları teşkil eden "koruyucu kıllar; gözlerin, burun ve ağzın etrafında teker teker görülen ve hisse yarayan "duyucu kıllar"; taylanda örtücü kılların arasında ve kışın bütün atlarda görülen "yaprağı kıllar" bu dört numuneyi teşkil eder (Batu 1938: 160).

Donlar; aslî, müştak, alaca olmak üzere üç ana gruba ayrılır. Aslî donlar basit (yağız, al), karışık (doru, kula) ve muhtelif (kurt kulası) biçiminde üçe ayrılır. Basit donda vücudun her yanı aynı renkte kıllarla kaplıdır. karışıktaki ise birden fazla renk bir arada yer alır. Aslî veya karışık donlu atlar kendi aralarında daha alt bölümlere ayrılırlar. Bunların da çeşidi vardır: *demir kır, kızıl kır, mercanî kır, kayganî kır, bakla kır; kirli yağız, kuzgunî yağız; açık al, koyu al, altunî al, yanık al, kil al; açık doru, koyu doru, kestane doru, koyu kestane doru, yanık kestane doru* (Beşter 1947).

Atın değişik bölgelerinde yer alan ve daha çok beyaz kıllardan ibaret olan nişanlar da atları ifade için kullanılmaktadır. Baş veya ayaktaki akıtmalar, bedende yer alan çizgiler bunların başlıcalarıdır.⁽¹⁾ Bu nişanlarla atın hızı, gücü ve huyluluğu arasında bağ kurulur.⁽²⁾

DLT'de böğürleri ak olan ata böğrül; yüzü ak, gözlerinin çevresi kara olan ata kaşga veya peçeli; alnındaki akıtmanın uzunluğu veya genişliğine göre tış, ugar, tüküz; buynunda aklık olana boymul; ayaklarında aklık bulunana bül denilir. (Çınar 1993: 25-26).

Tarihî kaynaklarda pekçok at donunun adı geçer. Güliden Sağol (1945: 126-143) un yazılı kaynakları taraması sonucu at donları olarak verdiği terimlerin bir bölümü atın donu olmaktan ziyade alnındaki akıtmayı veya günlük hayattaki fonksiyonunu verir. Çalışmada geçen kara, beyaz vb. renkler dondan ziyade atı tarif için kullanılır. Atta renk değil, don olur. Siyah yerine yağız, beyaz

(1) Azerî Türklerinde atın alnındaki akıtmaya *ulduzvarî*, burundan aşağıya inen akıtmaya *gaşga*, duğundakine *saggar* denilir (Bağrov 1995: 354-355). Ayaklardaki aklık Türkiye Türklerinde kullanılan şekil ile ifade edilir.

(2) Geniş bilgi için bkz. Batu 1938: 160-168; Beşter 1947: 45-48; Çınar 1993: 25-27.

yerine boz veya kır, kırmızı yerine al vb. donlar kullanılır.⁽¹⁾ Burada geçen renkler atların doğrudan doğruya donunu değil, donu dile getirmek için kullanılan sıfat veya tariftirler. Buna örnek olarak Nizamettin Mahmudov (1995: 158-159) Özbek at donları hakkında şöyle diyor:

"At donunu ifade etmek için kullanılan kelimeleri iki gruba ayırmak mümkündür: 1. Sadece at donunu bildiren kelimeler, 2. Genellikle renk bildiren, aynı zamanda at donunu da ifade eden kelimeler. Birinci grup aşağıdaki kelimeleri kapsar: jiron (al), saman (kula), torıg (doru), çavkar (alaca), burul (demir kır), samantroiç v.s. İkinci gruba ise aşağıdaki kelimeler girer: kok (mavi), ak (beyaz), gora (kara)".

Atın donu ile gücü, hızlılığı arasında bağ kurulması donlara ayrı bir değer verilmesini doğurmuştur. Nefî'nin IV. Murat'ın atları için yazdığı bir rahşiyesinde verdiği at adlarının bir bölümü, donları ile bağ kurularak verilir: Celali Yağız, Şam Alacası, Kapağası Dorusu, Arslan Dorusu, Kayışoğlu Dorusu, Saçlı Doru (Dilçin 1983: 131-134). Nefî'nin verdiği bu adlardan da anlaşılacağı üzere tercih edilen donlarının başında doru gelmektedir.

Kazak Türklerinde atların donları veya tüyleriyle ilgili adların sayısı 300'den fazladır. Bunlardan 60 kelime "doru" çevresinde gelişmiştir.⁽²⁾

Kazak Türklerinin de Türkiye Türkleri gibi tercih ettikleri donların başında doru (torı), yağız (karakok) ve kır (şubar) gelmektedir. Kula, şabdar, küren

(1) Kök Türk Yazıtlarından baytarnamelere kadar yazılı bazı kaynakların taranmasıyla don olarak verilenler şunlardır. *ak, ağca, al, ala, alaca, az, ak az, ala beyaz, boz, ak boz, temir boz, çal, çapar, çından, çil, çilgü, egir, kara, kır, demir kır, kızgul, kızıl kula, kuru kula, kara kiil levünlü, or, oy, sarıg, sıçatüll, sös, taz, tug, torug, hurmayı torı, yağız, az yağız, kara yağız, yazıl, yegren.*

(2) Lubomir Peşkenin, Kazakistan'ın Gökçedağ (Kökşetav) şehrinde 18-24 Haziran 1995 tarihinde yapılan "Uluslararası Avrasya Atçılık Konferansındaki bildiri konusu Kazak at donlarıdır.

(kestane dorusu), alabacak (alaca), kertöbel tercih edilen diğer donlardır. Atın tüyleri de çeşitli adlar alırlar. Alnındaki küçük beyazlığa *töbel* denilir. Yelesinin kılı *külte* olarak nitelendirilir. Yeleye *cal* denilir. Türkçede kelime başında görülen "y" sesinin Kazak Türkçesinde "c" ye dönüşmesi sebebiyle, fark gibi görülen kelimelerin köken olarak aynı olduğu anlaşılmaktadır. Bazı durumlarda yele ile kuyruk bir defada söylenir: *calkuyruk*. Toynaklarının üst tarafındaki uzunca tüylere *şaşa* adı verilir. Yelenin omuzla birleşen bölümü *şoktık* olarak adlandırılır.

Baytarnamelerde de atların donları ve nişanları ile yürüklüğü ve iyi huyluluğu arasında bağ kurulur. Mercimek Ahmed'in *Kabusname* adlı eserinde geçen (Dedebayev 1994: 6) ifadelere göre yağız, doru, hurmayî doru ve kır donlu atlar kuvvetli ve dayanıklı olurlar. Benzer ifadeler Bursa'dan tesbit ettiğimiz Baytarname ile (Çınar 1993: 49-52); Batu 1937: 47-48) nun tesbit ettiği baytarnamede de görülür.

Tarihte Çinliler yanında Hintlilerin de Türk atlarını yakından takip ettikleri kaynakların verdikleri bilgiler arasındadır. 12. yüzyılda Haricandra'nın *Sinonimler Sözlüğü* olan *Akithanácintāmani*'de 12 Türk atının adı Sanskrit transkripsiyonu ile verilmiştir Sertkaya (1995: 27-28). Manfred Mayrhofer ve Hermann Berger'in çalışmalarından hareketle bu kaynakta geçen at donlarını ve ihtiva ettiği renkleri, Sanskritçe olarak geçen kelimelerle birlikte vermiştir. Burada geçen kula, kök, konur, sarı <sarığ, ala, bor ~boz örün~ ürün, doru<toruğ, soro~ suro adlarındaki at donlarından büyük bölümü günümüzde hem Türkiye'de hem de Türk dünyasında bilinen at donlarıdır. Kök Türk ya-

zıtlarında da boz, doru, ak, başgu boz, az yağız, azman ak, ögsüz ak biçiminde geçen at donları göze çarpmaktadır. Burada Kül Tigin'in bindiği atlar dikkati çeker. Kök Türklerde Batı ak, doğu boz, güney doru, kuzey yağızla sembolize edilmiştir (Divitçioğlu 1987: 115). Atların donu verilirken bazen akıtmalarından veya başka niteliklerinden söz edilir. At donları ile savaş düzeni arasında bağ kurulduğu da tarihî gerçektir.

"Türklerde doğu yönü kök (mavi ve yeşil), Güney yönü kızıl, Batı yönü ak, Kuzey yönü ise kara renkleri ile ifade edilmektedir. Kül Tigin'in bindiği atların renginin Doğu yönüne yapılan seferlerde doru ve kula? Güney yönüne yapılan seferlerde kula ve doru?, Batı yönüne yapılan seferlerde ak, kuzey yönüne yapılan seferlerde yağız renginde olması, bize bu at renklerinin Kül Tigin'in düşmanına sefer edeceği yönü ifade etme hususunu da düşündürmektedir" (Sertkaya 1995: 30).

Öte yandan Hun İmparatoru Mete'nin de ordu düzenini atların donuna göre kurduğu bilinmektedir. Mete, Çin ordusunu kuşatmasında "doğuda kır, güneyde doru, batıda ak ve kuzeyde yağız" atlara yer vermiş (Ögel 1981: 411-412), bunu savaş taktiği olarak uygulamıştır.

3. Atın Yürüyüşü

Yürümük, "adım atarak ilerlemek (Türkçe Sözlük,2, 1983: 1994)" demektir. Yürüyüş ise "yürümek eylemi ya da biçimi"dir. "Atın yürüyüşü", adımlama esnasında aldığı biçimdir. Atın vücut kitlesinin yavaş veya hızlı biçimde yer değiştirmesi, bacakların değişik atılmaları yürüyüş çeşitlerinin meydana getirir.

(Türkiye Türklerinde genel olarak atlarda dört temel yürüyüş vardır. Bunlar: *adeta*, *tırıs*, *rahvan* ve *dörtnal* olarak bilinir.

Adeta yürüyüş en basit yürüyüş biçimidir, ayaklar karşılıklı istikamette atılır. Ön sağ ayakla yürüyüşe başlanmışsa bunu art sol takip eder. Bu yürüyüşte vücudun sağa sola oynamaması gerekir. Adımlar uygundur. *Tırıs* biçiminde karşılıklı bacaklar aynı zamanda ileri atılırlar. Ön sol ile yürüyüş başlanmışsa aynı anda art sağ bacak da hareket eder, yürüyüş hayli sallantılı geçer. At bu yürüyüş esnasında bir süre havada kalır. *Rahvan* yürüyüşte iki yan ayak aynı zamanda yerden kalkar. Adımlar süratlidir. *Dörtnal* ise art bacakların iyice bükülmesi ve kuvvetle gerilmesiyle birlikte hasıl olan bir çeşit sıçramalardır. Bu yürüyüş biçiminde vücut düz değil, eğilerek hareket eder. Sağ bacaklar sollara, sol bacaklar sağlara göre daha fazla önde bulunurlar. *Dörtnal* sol veya sağ *dörtnal* biçiminde de gruplandırılabilir. Sol *dörtnal*da sol yan ayaklar sağ yanların yere temas eder. Tabanlarının önüne düşerler. Sağ *dörtnal*da ise bunun tam tersi esastır (Beşter 1947: 81-82) atın yürüyüş esnasında yere fazla sert basmaması tercih edilir. Tortumlu Âşık Mustafa Ruhanî bir şiirinde bunu;

Kirli kır oynaktır sert mizaç amma

Meydanında duman olur toz olur

(Çınar 1983: 42)

demektedir.

Kazak Türkleri *rahvan* yürüyüşlü ata *corğa* demektedirler. *Corğalaw* terimi de *corğa* yürüyüşü ifade eder. *Dörtnal* yürüyüş *celkakız*, şabır veya *pirak*

terimleriyle ifade edilir. Bu yürüyüşlü at dayanıklı güçlü olmak zorundadır. Hızlı ve rahat yürüyen atlar *cüyrik*(yörük) atlardır. *Tırs* yürüyüşü *celis*, *celgiz* veya cortak terimleriyle ifade edilir.⁽¹⁾ *Celüw*, *celgizüw* veya *şabuw* fiilleri de atın hızlı, *şakraktav bulan* ve *bülkil* (Oraltay 1984: 52, 52) orta hızlı yürüyüşüdür: *Celis*in; zar bökân, şokırak (Sartkocaulı 1995 : 158) biçimleri vardır. Bu yürüyüş şekli atı yormaz. Bu sebeple Kazaklarda bu yürüyüş şekli ile at bir günde 100-150 km. gider. Atın yürüyüşünü bozması bir kusurdur. Bunlara *tekektev* veya *tekinek at* denilir. Bu kökten *terkinektenüv* adıyla bir de fiil yapılmıştır. Atın hep aynı ayarda, güzel yürümesi, binicinin sarsıntısız bir yolculuk yapması beklenir. Sarsıntılı yürüyen at binicisini yorar. Bir savaşçı için istenmeyen durumdur. Böyle atlar kabul görmez, bunlara *taypaltuw* denilir. Atın hızla sürülmesi ise *cüyitkitüw*, *kuıyıtıw*, *borbaylaw*, *kiyindev*, *şakbs* kelimeleriyle anlatılır. Atın hızlanmasını sağlamak için topuklanır. Topuklamak fiili Kazakçada *tebinüv* "tepin-" biçimindedir. Doğu Anadolu'da tekmelemek anlamında "teppik" kullanılır. Her iki kelime Türkiye ve Kazakistan Türklerinde aynı anlamdadır. Atın yürüyüşüne göre ezgiler de yapmışlardır. Türkiye'de cirit havası, gelin götürme havası, Köroğlu havası veya atüstü makamı olarak nitelendirilen ezgiler atların yürüyüşü çerçevesinde ortaya çıkmıştır. Bu ezgilerde atın revan, tırs veya dörtnala koşturması, mümkündür. Kazak Türklerinde de atın yürüyüşüne göre halk arasında yayılan ezgiler bulunmaktadır. Kara Corğa halk ezgisi bunlardandır. Öte yandan aslında bir beste olan Köroğlu müziğinde dörtnala koşturan atları ve Köroğlu'nun naralanını duymak mümkündür. Atın güzel ve hızlı

(1) *Celüw* "yelmek", *celgizüw* "yeldirmek" fiilleriyle atın hızı arasında bağ vardır. Atın hızlılığı yel ile ifade edilir. Atla uçarcasına giden kimsenin celgek "yelli" sıfatıyla nitelendirilmesi atın ve binicisinin bir bütün oluşturduğunu göstermektedir.

yürüyüşü insanları da etkilemiştir. Özellikle geçmiş yıllarda at yürüyüşünü taklit eden insanların varlığı dikkati çekmiştir. Kazak Türklerinde rahvan atın yürüyüşünü taklit eden veya bu yürüyüş ahengiyle yürüyen insanlar *mayman*, *maydan kağw* terimleriyle ifade edilmiştir.⁽¹⁾

Atın yürüyüşü huyuna, vücut yapısına, alışkanlığına, eğitimine bağlıdır. Adeta yürüyüş şekli Kazak Türklerinde *ayan* olarak bilinir. Ayanın türlerinden biri ise *kiytin* olarak nitelendirilir. (Bu yürüyüşlü attan rahvan at çıkmaz. Sartkoca (1995: 162) nın sözlü kaynakları inceleyerek yaptığı değerlendirmeye göre Kazak Türkleri atın yürüyüşü hakkında şu düşünceleri taşırlar:

1. Koşan veya koşar hızla giden atın toynağının izini başkasının ki örtmüyorsa bu atın yürüyüşü makbuldür. Art toynakları ön toynaklarının üstüne düşerse bu iyi bir nitelik sayılır.

2. Art toynakların izi açık olmaz, ön toynakların izi daha belirgin olursa ve art toynakların izi ön toynaklarının izini kapatırsa bu at için iyi bir nitelik değildir.

3. Ön ve arka toynakların izi açık ve belirgin olmakla birlikte, ön toynağın izine art toynaklar yetişemeyip kalırsa bu onun hızlılığın belgesi sayılır.

(1) Babam Mehmet Ali Çınar'ın verdiği bilgiye göre (Tercan 1927 doğumulu) Tercan'ın Konarlı köyündeki bir kişinin lakabı, rahvan at yürüyüşü ile yürüdüğü için Rahvan'dır.

4. Atın Bakımı, Beslenmesi ve Eğitimi

Dadaloğlu'nun,

Atın tımarın kendin yap ar sanma
Yemini çifte ver eksiğin kâr sanma
Kendi elinle atını illere salma
Ağır devlet her kuvvet eşkin atla gerek
(Batu 1938: 132)

dizelerinde ifade ettiği gibi Türkler atın tımarına, yemine dikkat etmiş, ona sevgi ile yaklaşmışlardır. Bunun da sebebi bellidir; güçlü devlet, büyük kuvvet, birlik ve dirlik ancak güçlü ata sahip olmakla mümkün olabilmıştır: At bir sevgili veya evlâttır. Kurtka (Lipets 1984: 181) ata kendi çocuğu gibi bakar. "Ata binersen Allah'ı, attan inersen atı unutma (Aksoy 1984: 142)" atasözünde bu gerçeklik daha çarpıcı biçimde yansıtılır. Ata sertçe binilmemeli, binmeden önce okşanmalı, onu hırpalamamalıdır. Atı hırpalayanı Tanrı sevmez Attan inildikten sonra da beslenmesi ve bakımı, yemi ve tımarı eksik edilmemelidir. Türkiye Türklerinde "Ata arpa yiğide pilav; ata dost gibi bakmalı, düşman gibi binmeli; at beslenirken, kız istenirken; atın ölümü arpadan olsun; eşkin at yemini artırır; boş torba ile at tutulmaz (Aksoy 1984: 142-143) biçiminde ifade edilen atasözlerinde bakım ve beslemenin atı gösteren temel unsurlar olduğu anlaşılır. Bu düşünce tarzı Kazak Türklerinin atasözlerinde de görülür: "Atı kamçıyla sürme, yemle sür", "yürük at koşmaz, bakım koşar" (İsmail 1995, 50-51) Baytarnamelerde atların bakımı ve beslenmesinin hem bir hakkın teslimi, hem de Tanrı'nın buyruğu olduğu vurgulanır. Tavlanın temiz ve kuru olması, suyunun eksik edilmemesi, tımarının yapılması, yelesi, kuyruğu ve ayaklarının mümkün

oldukça hergün yıkanması, yağmur ve güneşten korunması, terli iken su verilmemesi, soğukta bırakılmaması gerekir (Çınar 1993: 62). Kazak Türklerinde atın bakımı, beslenmesi ve eğitimi kulunun doğumundan itibaren başlar.⁽¹⁾

Çin tarihçilerinin verdiği bilgiye göre⁽²⁾ Özbekistan'da 2000 yıl önce yetiştirilen atlar arpa, yoncayla beslenmiş, huzusi tavlalarda tutulmuş, her gün temizlenmişlerdir (Resulov 1985: 362). Günümüz Özbekistan'ında da Devlet çiftliklerinde yetiştirilen atlara yonca ve taneli yem verilmektedir.⁽³⁾

Yılkıların geniş bozkırlarda serbestçe doğal ortam içerisinde gelişimini tamamlamaları önerilir. Sözlü Türk geleneğinde ve gelenek edebiyatında otlağın bol olduğu yerlerin tercih edildiği özellikle vurgulanır. (Atların beslenmesini kendi ayakları sağlar.) Daha sonraki dönemlerde ise arpa ve tahıldan söz edildiği olur. Manas ve Alpamış destanlarında otlu ve sulu coğrafya özellikle vurgulanırken, Dede Korkut'ta bu yerini arpaya bırakır. "Arpasız at aşumaz" atasözünde bu değişimi rahatlıkla görebiliriz. Kır at da ahırda arpayla beslenir, sonra dağa çıkar. Oysa eski destanlarda, atın yaylada, dağda kendi ortamı içerisinde geliştikten sonra yerleşik hayatın kuralları çerçevesinde hareketi söz konusudur. Böylece anlatım türlerinden hareketle atların beslenmesinde uygulanan teknikleri takip etmek mümkün olabilmektedir. Bununla Dede Korkut veya Köroğlu destanının sadece destandan hikaye ye geçiş dönemini değil, bozkır hayatının bir sonucu olarak yarı göçebe bir hayat tarzı sürdüren bazı Türk

(1) Geniş bilgi için bkz. Ormızov 1993: 199-203; Dedebayev 1994:3-5.

(2) Çin'in Yüan Hanedanlığının at yetiştiriciliği ve politikası hakkındaki bilgi için bkz. Jagchud ve Bauden 1965 : 246-268.

(3) Bu durum Türklerin at besleme ve bakımını, beslemede uygulanan teknikleri 3000 yıldan beri bilip uyguladıklarını göstermektedir. Yonca ve arpanın varlığı ziraati, zırai alatlerin kullanımını, dolayısıyla tarımla uğraşmayı, yerleşik hayata geçmeyi gerektirir. Bozkır veya atlı göçebe kültürünün belirgin özelliklerinden biri hem yerleşik, hem de göçebe hayatın bir arada yürütülmesi esasına dayanır.

boylarının yerleşik hayata geçtiği sonucu da çıkabilmektedir. Koblandı'nın hanımı Kurtka da atı tahılla yemlemektedir. Cins atların buğday, arpa, süt, yumurta vb. nesnelerle beslendiği anlaşılmaktadır. Türk atlarının özelliklerinden biri de az bir yemle uzak mesafeleri kat etmeleridir. İran'da yaşayan Türkmenler hakkında değerlendirmelerde bulunan Fransız Konsolosu Türkmen atlarının üç dört günlük yolu, iki üç çanak buğdayla kat ettiklerini bildirmektedir. (Lipets 1984: 178) Binek atın bakımı ve beslenmesi eski dönemlerde kadınlarca yürütülmüştür. Ancak savaş şartlarında atın bakımını veya beslenmesini bizzat kahramanın kendisi yürütür. Atın kadına bağlılığı, kadının at büyütmesinden ve onu yemlemesinden kaynağını alır. Alpamış ve Manas destanlarında bunu görürüz.

Atın kulun iken kahramanı ile aynı zamanda doğması, kahramanın annesinin sütünü emmesi veya annesinin sütünü kulunun yemine kavuşturarak vermesi bu yakınlığı ve bağlılığı artıran sebeplerdir. Koblandı Batır Destanı'nın Kazak varyantında Koblandı'nın hanımı Kurtka atı sadece yemez, onun eğitimi ile ilgilenir, bakımını yapar. Beş yıl özel bakımdan sonra Tayburul'un yeteneğinin geliştiğine karar verilir. Kurtka ata kendi evladı gibi bakar. Ona türküler okur, yelesini tarar, okşar, öper (Lipets 1984: 236). Debayev (1994: 3-5) in verdiği bilgiye göre Kazaklar yürük olarak yetiştirilecek kulunu ilk günlerde gün yüzüne çıkarmaz tavlaya veya sadıra alırlar. Çocuğuna tulpar yetiştirmek isteyen her Kazak için bu bir farzdır. Belirli bir zaman geçmedikçe tay, açık alana çıkarılmaz, Kulunun yem ve suyunda büyük değişiklikler yapılır. Ona kulun, tay ve kanun (iki yaş) döneminde süt verilir. Sütle

beslemenin de bir yolu, yöntemi vardır. Yürük olarak yetiştirilen kulun ilk kırk gün ana sütü, ikinci kırk gün boyu kısır at sütü ile emzirilir. İlk doksan gün bittikten sonra çeşitli at hastalıklarına yakalanmaması için yemişe kükürt katılır. Bu uygulamanın 19. yüzyıla kadar sürdürüldüğü ayrıca Türkistan bölgesinde ipek böceğinin de kulunun yemine katıldığı ifade edilmektedir.

Tulpar üç yaşına girdiğinde çevreyi tanınması, daha da gelişmesi için açık alana çıkartılır. Boynuna, kaçmaması, ürkmemesi için bir urgan bağlanır. Bu urganın mümkün oldukça ipekten olması tercih edilir. İpek atın sevgi ile özel olarak büyütüldüğünü, göstermektedir. Beş yaşına gelen tulpara, bölgenin yapısını tanınması için beş atın yanına katılır. Altı yaşına geldiğinde bütün hayvanlardan ayrı olarak özel ihtimamla beslenir.

Bununla birlikte tulpar bakımının şekillerinde değişiklikler de görülür. Bazı durumlarda yürük at altı yaşına da gelse ona binilmez. Onun altı yaşında azı dişlerini yarması, yedi yaşında sahibini sırtına alması, sekiz yaşında ustalasma yararlı görülür. Dokuz yaşına geldiğinde, boynuna ipekten ip takılır. At, bu bakımdan sonra ancak olgunlaşmış sayılır.

Kazak seyisler atın iliklerinin dolmasına da özel ilgi gösterirler. Uzun koşu, sonucu ter içinde kalan ve bunun sonucu olarak halsizleşen atın bakıma alınması sırasında yanına başka bir at koşulur, ikisi birden herhangi bir yere gönderilir ve ikisi birden gözlenir. Yorulan veya halsizleşen tulparın iliklerine yağ dolup dolmadığına emin olunması için yanına koşulmuş olan at kesilir, iliklerine bakılır.

Atlar yarış veya sefer öncesi açlığa, susuzluğa dayanıklı hale getirilmek için özel eğitime tabi tutulurlar. Uzak mesafelerin kat edilmesi ancak uzun soluklu, dayanıklı atlar için geçerlidir. Kazak destanlarında atların bu tür sınamalardan geçirildiği anlaşılmaktadır. Birkaç gün dışarı bırakmama, aç koyma vb. uygulamalar dikkati çekmektedir. Köroğlu'nun Kır At'ı ile Koblandı Batır'ın Tayburulun yetiştirilme biçimlerinde ortaklık vardır. Her ikisi de karanlık ortamda büyütülür. Böylece atın karanlığa alışması, dış dünya ile hemen uyum sağlayıp tembelleşmemesi, ve uzun soluklu cesaretli eğitim sağlanır. Tayburul ile ilgili olarak Koblandı Batır Destanı'nda şu ifadeler geçmektedir:

Doğduğunda güneş görmemişti

Karanlıkta büyüyen Tayburul

Gün yüzü gördükten sonra

Gözleri parladı tilki gözleri gibi

İçi kaynadı kaynayan kazan gibi

Geniş sağırsı ile Tayburul

Oynuyor, diz üstü duruyor

(Lipets 1984 : 183)

Türk atları bu yetiştirme biçimi ile güçlerini hemen toparlama, uzun mesafeleri yemsiz ve susuz geçirebilme özelliklerine sahiptirler.

Kazak Türklerinde henüz binilmeye alıştırılmamış ata *asav* denilir. Asav at belirli bir eğitimden sonra binilmeye hazır hale getirilir. Bu çalışma esnasında at binicisini üzerinden atmak ister, atın bu çarpınışları mönküv fiiliyle karşılaşılır. Atın geme ve eğere alıştırılması da gerekir. Bunun için sırtına eğer konulur, ağzına gem verilir, bir süre çekilir, buna *erindik* denilir. Atın gemini çekerek, bir tarafa yönlendirilmesi *ezülev* veya *ezületüv* kelimeleriyle karşılaşılır (Oraltay 1984: 73,78). Alıştırma döneminde tay fazla hırçın ise ön sol veya sağ ayağı ile arka ayakları çapraz biçimde, bağlanır, eğiticinin düşüp yaralanması önlenir. Buna öte veya kürmek denilir. Bacakları bağlanan at bundan kurtulmak için büyük çabalar gösterir. Bu sırada kendisini de yaralayabilir. Asav (binilmeye alışmamış) atın bacaklarına çapraz olarak bağlanan nesnenin ona zarar vermemesi gerekir. Şayet bir ip ile bağlanırsa sıçramalar sırasında bacaklarını kesebilir, yaralayabilir. Bunun için özel kayışlar yapılır, bu kayışa *şider* denilir. Eğitilmemiş atı eğitmeye yönelik uygulama *şiderlev* olarak nitelendirilir. Atlar yürüyüş eğitimi sırasında hızlı olmaya şartlandırılır ve zorlanır. Hızlı olmayan atı hızlandırmak için verilen uğraşıya *ıytpekten* denilir. Koşturulması sonucu terleyen atların bakımının iyi yapılması gerekir. Uzun bir yürüyüşten sonra binicinin dinlenmeye karar vermesi durumunda, at, hemen olduğu yerde durdurması veya sulaması tehlikelidir, çatlayıp ölebilir. Bir müddet adeta adımlarla yürütülür, sonra dinlendirilir, teri (*köbik*) alınır. Yürün düşen atı dinlendirmeye *suıtuv* (soğutmak) denilir. Uzun ve yorucu yolculuk atı kızgınlaştırmış, kanter içinde bırakmıştır, bunun için "soğutmaya" gerek vardır.⁽¹⁾

(1) Geniş bilgi için bkz. Ormuzov 1993: 199-203; Sartkocaul 1995: 167-172

Ara molalarda atın bakımı yanında beslenmesine de dikkat edilir. Atın dinlendirme esnasında otlatılması (şaldiruv) iyi sonuçlar verir, hem beslenmiş, hem de dinlenmiş olur.

Binici bu otlatma esnasında atın uzaklaşmaması için atın ayağını uzun urgan "arkan" ile bağlar, bu ipe şider veya önelik denildiği de olur. Şiderin atın ayağına bağlanan yeri balak biçiminde adlandırılır. Ot, arpa veya yoncanın atın beslenmesinde büyük besin değeri vardır. Kaşgarlı'nın belirttiği gibi "Arpasuz at aşumaz" (arparız at yürümez)." Dinlendirme sırasında atın terinin alınması: üşümemesi ve hastalanmaması için sırtına keçe veya başka nesnelerin örtülmesi gerekir.

Tımarı muntazaman yapılan, yemi verilen atın sağlıklı ortamda bulundurulması gerekir. İnsana en yakın hayvanların başında yer alan ata sevgi eksik edilmemelidir. Sevgiyi, okşanmayı, sahibine güvenmeyi esas alır. Destanlarda dile getirilen atın konuştuğu, düşündüğü yolundaki inançlar onun hassas bir ruh yapısına bağlı olmasıyla ilgilidir. Bakım ve beslenme bir bütündür. Bu bütünün içinde sevgi temel unsurlardan biridir. Onu hızlı ve yaralayıcı biçimde kamçulamak yarardan ziyade zaman verir, at huysuzlaşır, zarar içinde güvenini, dolayısıyla gücünü yitirir.

Kazak Türkleri ata binit takımı olmadan da binebilmekte, yelesinden tutunarak onu son hızla koşturabilmektedirler. Atın eğitimini yapan, onu yarışa hazırlayanlara *ataşı*, veya *at kosşı* denilir (Oraltay 1984: 23) . *Sayıpker* veya *şabandoz* terimleri de yine seyisi ifade için kullanılır. *Şaban* kelimesinin kökü

şap "çap-" tır. Orta Asya Türk Dünyasında koşmak, koşturmak, atı yarıştırmak *çapmak* fiiliyle karşılanır. Bu Dede Korkut'ta "çaparken ağ boz atın büdürmesin" biçiminde yine yarışmak, koşturmak anlamında kullanılmaktadır.

"At eğitimi Tatarcada dimlemek, beplemek, yastamak ve yaraklamak kelimeleriyle karşılanır (Ahmetcan 1995: 304). Bu kelimeler terbiye etme, eğitme doğru yola getirme, yarışa hazırlama anlamına gelmektedir.

5. Cins Atın Seçimi ve Vasıfları

Binici veya kahraman at seçerken günlük ve gelecek hayatıyla ilgili bir karar verdiğinin bilinciyle hareket eder. İyi bir seçim başarının ilk adımıdır. Seçimde yanılğı binici veya kahramanı da başarısızlığa sürükler. Bunun için atın seçiminde oldukça hassas davranılır. Destanlarda at seçimi farklı görülmektedir. Dişlerini, bedenini kontrol etmek yanında, diğer atlarla koşturulmak suretiyle de seçim yoluna gidilebilir. Bu seçimlerde tayın o anki görkeminden ziyade gelecekteki performansı göz önüne alınır. Bu seçim seyisler aracılığı ile de yapılır. Ancak Köroğlu ve Alpamış destanlarında seyislerin iyi atları belirlemelerine karşılık, onların bu yeteneğinden habersiz olan beylerin, seyislerin gözlerine mil çektiklerini, zulüm yaptıklarını görürüz. İyi bir seyis atın o anki görkemine değil, gelecekteki durumuna bakar. Tayın zayıflığı, bakımsızlığı onu ilgilendirmez. Tayın gelecekteki gücünü bir bakışta anlar. Kahraman için atın seçilmesi sadece tay döneminde olmaz. Daha geç veya ileriki dönemlerde de bu seçim yapılabilir. Koblandı Batır destanında Koblandı'nın nişanlısı Kurtka gelin olarak giderken düğün alayında dayısının gebe atını görür. Atın karnındaki

kulunun görkemli bir tay olacağını fark eder. Bu kulunun ileride Koblandı için yararlı, güçlü ve iyi bir at olacağını düşünür ve gebe atı dayısından ister. Dayısı da aslında konunun farkındadır. Atı verirse de üzülmekten de kendini alamaz. Koblandı'nın sahip olacağı bu kulun yüzünden, ileride Kurtkaya düşkünlüğünün azalacağını, sevgisinin büyük bölümünü karısı yerine atına vereceğini görür (Lipets 1984: 233-234).

Seçimlerden biri de kahramanın atı eliyle sınamasıdır. Kahraman güçlü biridir. Elleri ve parmaklarıyla atın belini kavrar ve onu yoklar. Kahramanın elinin ağırlığı ile at ya titrer, ya dizleri üstüne çöker, veya beli kırılır. İyi at bu sınavdan sağlam çıkabilendir. Karakalpak Türklerinin Kırk Kız, Kazak Türklerinin Koblandı destanında bu motiflere rastlanmaktadır (Lipets 1984: 203). Atların bir bölümü dağlarda yarı yabanî biçimde yaşayan atlar arasından seçilmektedir. Yabanî atların seçilerek evcilleştirildiği de olur. Bu tür atlar özellikle tercih edilirler. Bunlar Yabanda büyüdükleri için dayanıklı, sağlıklı ve güçlüdürler, yarışlarda genellikle başarılı olurlar.

Destanlarda yarışlar çok zorlu geçmektedir. Rakibin kahramanı geçmesi durumunda bu kahraman için ölümle eş değerdedir. İşlevleri göz önüne alındığında, at seçiminde gösterilen büyük titizliğin sebepleri daha iyi anlaşılmaktadır.

L.V. Grebnev'e göre atı alıştırmak onu geleceğe hazırlamak büyük kahraman yaratmayı amaçlar. Atın binilmeye hazır hale getirilmesi ile ilgili kaynaklarda konu çarpıcı şekilde işlenir. Yerin tozu göğü sarar, dağlar küçük taşlar

halinde ufalanır, ayağının sertçe değdiği yerden su fışkırır, meşelikler sallanır, suyun aktığı yerde sular kurur, akamaz olur. Bu mücadele 60-90 gün sürer. (Lipets 1984: 13-14)

Atın ehil hale getirilmesi aşaması büyük bir sınavdır. Bu sınavda kahraman, güçlü ve kudretli atın karşısında kendi becerisini ve hakimiyetini gösterir. At, kahramanın gücünü anlar, ona teslim olur. Başlangıçta at deli doludur, kahramanı kabul etmek istemez, ancak kahraman hareketleri ile ata kendini sevdirebilir. Zaten, atın amacı da kendisine sahip olmak isteyen bu kişinin yeteneklerini sınamak, onun gerçekten kendisine layık olup olmadığını öğrenmektir. At yakalanmaması, delice hareketlerde bulunması ölçüsünde sempati toplar ve ona sahip olmak isteyenleri kendine âşık eder. Kahramanın hem yetenekli ve güçlü olması, hem de ata büyük muhabbet göstermesi gerekir. Bu durumda at, kahramanı sahibi olarak görür, onu kabul eder.

Alıştırma döneminde tayın ehil hale getirilmesi zor ve tehlikelidir. Bu gerçeklik destanlarda işlenen konular arasındadır. Tayın ele geçmemek veya özgürlüğünü kaybetmemek için yaptığı mücadele ve ortamdan uzaklaşmak için ürküntü ile kaçıış tehlikeli sonuçlara yol açabilir. İstenmeyen sonuçlardan kaçınmak için mümkün olan en iyi mekânlarda, sabırla, gönül dostluğu ile ona yaklaşmak gerekir. "Özbekler binilecek ata 3-4 gün eğer bağlıyor. Gündüzleri onu koşturuyor, geceleri ise boğazına bir ip bağlayarak yerde yuvarlanmayı öğretiyorlar. Böylece at kanunlara, emirlere tabi oluyor, egeri ve yeni sahibini kabul ediyor"⁽¹⁾

1. B.H. Karmışev'den naklen Lipets 1984: 208.

Atın ehlileştirilmesinde kement özel bir yer tutar, yabancı atın tutulmasında yararlanılan en önemli materyaldir. Uzun bir ağacın ucunda iliklenen ip yardımıyla ata kement atılır ve yakalanır. Kement sadece yabancı atı yakalamak için değil, düşmanı yakalamak, onu tutsak almak için de kullanılır.

Kazaklarda cins atın belirli nitelikleri vardır. Cins at devamlı uzağı gözetler. Sürekli güneşe doğru otlar, gölgesini kendisine düşürmez. Sabah doğuya, akşam batıya doğru yayılır. Güneş batmadan önce onunla vedalaşırcasına silkinir, haifçe kişner, başını aşağı yukarı oynatır, çeşitli hareketler yapar, fakat otlamaz. Bu atı yakalarken ürkütmemek gerekir.

Yürük at kulağını yelesine düşürmez, dik tutar. Kâhkülü yumuşak olup gözüne kapatmaz. Arka toynakları ön toynaklarından daha büyüktür. Kendisine yaklaşıldığını hemen hisseden atlar iyi at kabul edilirler. Atın gözlerine iyi bakmak, onunla göz göze gelmekte yarar vardır. Bu yürük ata cesaret ve güven verir. Bunun sağrısı geniş, kaburgası geniş dudakları sarkık, eti esmer ve sert, omurgası büyüktür (Sartkocanlı 1995: 162). Seçim yapılırken bu özellikler göz önünde bulundurularak sonuca gidilir. Nitekim baytarnamelerde de benzer özellikler istenir. Kadızade'nin yazdığı baytarnamede iyi atlar hakkında şöyle denilmektedir:

"Atların eyüsü oldur ki güzel yüzlü, ceylan gözlü ola ve kulakları kamış yaprağı gibi olup iki kulağı arası geniş ve ufak dişli, yumru alınlı, kuru başlı, uzun boyunlu ve uzun saçlı kısa belli, küçük omuzlu, uzun boylu, yassı ve oyluğu dolu, çok göğüslü, kuyruk yatağı geniş, butları arası enlû, aşıklarından aşağısı siyah ola, süratle baka, yabancı, yani gururlu ve yürürken iki tarafına

selam veriyormuş gibi yürüye, kendisini terazi ile satmasını bile, sakına sakına yürüye, önüne ırmak gelürse sıçrayup geçe, irkilmiye, korkmıya, yürürken ayaklarını yere berk dokunup çıkşak adamlar gibi yürümiye, zarif ve kıbar adamlar gibi yürüye, kendüyü aşağıya koyuvirmiye, önü kışından ve kışı önünden yüksek olmiya, ikisi dahi beraber ola, iki ayaklarını geniş basup önleri ve kışları dolaşık olmiya, almacağı yumru olmiya ve bir almazığı eksik olmiya, bögrek ve hünerlü olur" (Batu 1937 : 52).

Türk atları destansı güzelliklere sahiptir. Atların gücü ve görkemi sadece Türkleri etkilememiş, diğer milletleri de etkisi altına almıştır. Çinliler Türk atlarının tabiatüstü, ilahi güce sahip, kudretli, kuvvetli ve mükemmel olduklarını kaydetmektedirler. Özbek Türklerinin Karabayır atlarının "yapısı genelde tıkız, ayakları tıkız, derisi ince, başı güzel, gözleri parlak, huyu gayretli, çokluk kuyruğu Arap cinsine has görünüştedir. Gövde yapısı da hızlı yorga giden cins atlara hastır, fakat biraz uzun bacaklıdır ve gövdesi de aşırı uzun değildir. Karabayır cins atlarının şu andaki rengi asıl olarak doru, açıksarı ve bozdur (Resulov 1995: 359)". Bu atlar Moğol atının kan karışımı sonucu, çok hızlı koşma özelliklerine sahip değildir. Bunda bacaklarının uzun olmasının da etkisi vardır. Kısa mesafe koşu da başarılı olmamalarına karşılık, uzun mesafeli koşularda başarılıdır. Türk atının genel özelliklerinden olan açlığa, susuzluğa uzun süre dayanıklı olma özelliği bu atlarda da vardır.

İyi at biricisini hangi yoldan götüreceğini bilir. Binici yola çıktığında kararsız ise gideceği yönün tayinin atına bırakabilirse veya belli bir yol ayırımına gelindiğinde at hangi yoldan gidilmesi gerektiğini binicisine hareketleriyle belirtir. İyi bir at kahramanı veya binicisini uzak ülkeye sağ salım götürebilen attır. Kahramanın yakalanması için yollara kurulan tuzakları, yapılan hileleri iyi atlar bilir ve binicisini, engelsiz yoldan götürerek amacına ulaştırır. Kır At bu niteliklere sahip bir attır. İyi bir at bu uzun yolculukta yorulmaz, terlemez, denizler aşar. Hz. Muhammed'in Burak'ı, Hz. Ali'nin Düldül'ü, Seyit Battal Gazi'nin Aşkar'ı, Köroğlu'nun Kır At'ı, Hızır'ın Boz atı kanatlı atlardır ve uçabilirler. Kahramanların bindiği atlar kanatlıdır ve uçuş özelliğine sahiptirler. Saha Türkleri gökten inen attan türediklerine inanmaktadırlar. Destanlarda güçlü ve uçan ve düşünebilen atlar fantastik özelliklere sahiptirler. Bunların birinin alnında dokuz gümüş yıldız akıtması vardır, yanağı yedi yerden parlar . Bu at bütün binek takımıyla kapıda bulunur. Böyle ata mutlaka bileğine, yüreğine güvenen veya yönetimin tepesinde bulunan kişiler sahip olabilir. Destancı bu olağanüstü ata binici olarak Cangıstay Han'ı uygun görür. Cangıstay Han'ın da alnında yıldız bulunmaktadır. Atın sırtında ay, göğsünde güneş akıtmaları vardır. Bu at doğuştan ölmezlik özelliğine sahiptir.

Koblandı Batır destanında da atın tasviri ile ilgili ibarelere oldukça rastlanmaktadır. Koblandı atını harekete geçirmek için adeta yalvarmaktadır:

Sırtına bindim sana inandım
Yelen yumuşak sert kuyruğun
Can kulağıyla dinle sözümü benim
Altın, gümüş demir yelen senin
Temiz altındır sesin senin
Atların içinde iyisi sensin
Yiğitler içinde kartal benim
Yelesi kuyruklu koşucular
Yakalayamaz seni bilirim

(Lipets 1984 : 262-263).

Koblandı'nın atı kırk günlük yolu bir anda koşabilir. Bunun için Koblandı, atının kuştan geri kalmaması için özel çaba gösterir. Atın tasviri Kazak Türklerinde çeşitlilik gösterir. Tayburul'un tasviri bunların başında gelir. Onun koşması, kişnemesi, süzülüp gitmesi başlı başına heyecan unsurudur. Atın kişnemesiyle yüreklerde çarpıntılar başlar. "Tarlan adlı at da ayrıdır, ancak akıl almaz niteliği vardır. Süvarisini eğitir, yedi bin düşmanı birkaç gün süren savaşta sonra yok eder, fakat kendisi de bitkin düşer, ağlamaklı bir hal alır. Özel atlı konuşma Kazak folklorunun temelini oluşturur. Bir söz ile at hakkındaki konuşmalar ve diyaloglara, girilir. Bu çerçevede kahraman ile at tipinin eşitliği sağlanır." (Lipets 1984: 237).

6. Yaş Tayini ve Önemi

Atın yaşı ile gücü arasında bir bağ vardır. Genç at tercih edilir. Sahibine mutluluk, huzur, güven ve özgürlük hissi veren at, aynı zamanda prestij unsuru olmuştur. Atın genç, güzel ve gösterişli olabilmesi, yaşıyla orantılıdır. Hareketli, yerine göre kışneyen, hafif delişmen olan atlar genç atlardır. Atın görkemliliği ve gençliği sahibine de prestiji sağlar. Yaşı ilerleyen atın hareketleri yavaşlar, hızlı hareket edemez. Askeri hareketlerde, yarışlarda başarılı olabilmenin sırrı atın yaşına bağlıdır. Yaşlı atın dişleri sağlam değildir, adalelerin gevşediğinden iyi koşamaz, dudakları sarkar, gözleri az görmeye, kulakları az duymaya başlar, dikkatini bir noktada toplayamaz. Bütün bu unsurlar belli yaştaki atların tercih edilmesinde etken olmuştur.

Kazak Türklerinde kısırağın yavrulamasına *kulındav* (kulunlamak) denilir. Yavru ise *kulın* olarak adlandırılır. Yavrusunun sevimliliğini belirtmek için *kulınşak* da denilir. Bu dönem genellikle bir yaşına kadarki dönemi kapsarsa da, bazen altı ay bir yaş dönemi *kulıntay* biçiminde nitelendirilir. Bir yaşındaki yavruya *tay*, iki yaşındakine *kunan* veya *kunanşa*, üç yaşındakine *dönen* denilir. Atın dişisi *kısarak*, erkeği *aygır* olarak nitelendirilir. Kulun, tay, kısarak, aygır kelimeleri Türkiye Türkçesinde ve diğer Türk lehçelerinde de ortaktır. Kazaklarda aygır olmaya aday genç atlara *savrik* denilir. Yavrulamış kısraklara *mama biye* denildiği de olur. Henüz binilmemiş semiz atlar *kur at* olarak nitelendirilir.

Atın yaşı onun gücüyle veya güç kazanması, tecrübe birikiminin ol-

masıyla yakından ilgilidir. Kazak Türklerine ait metinlerde tesbit edebildiğimize göre ata küçük yaşlarda binilmez. Kahraman veya binici yedi yaşına gelmeyen ata binmez. İlk altı yaş atın güç ve bilgi topladığı, dünyayı tanıdığı dönemdir. İki veya üç yaşındaki taylara binmek küçüklüğün, fakırlığın ifadesidir. Kahramanın böyle bir ata binmesi utanılacak durumdur. Atın daha ilikleri dolmamış, güç kazanmamıştır. Böyle bir durumda kahramanın düşmanla mücadele etmesi, savaşması mümkün olamamaktadır. Ata küçük yaşlarında binmek cehaletin göstergesidir. Kahraman böyle bir durumda karşısına çıkan düşmanın ciddiye almaz. Zengin ile fakirin, kahraman ile binicinin bindiği atlar arasında farklılıklar vardır. Ancak her şeye rağmen at sahibi olmanın kazandırdığı ayrı bir prestijden söz etmek mümkündür. "Destanlarda yayalar muhatap kabul edilmez. Altay destanında yürüyenlerin sürüngenden farkı yoktur. Çünkü Gökyüzü Tanrı Üç Kurbustan Kuday insanı atlı yaratmıştır. Tanrı gökten yere baktığı zaman iki yaşlı insan görür, benim yarattıklarımın içinde böyleleri yoktu, yarattığım haşeretler ve canlılar arasında böylesine sürüneni yoktu der" (Lipets 1984 : 244).

Atla yürümenin mutluluk verici işlevi olmuştur. Türklerde gelin alayı atlı gerçekleştirilmiştir. Gelinin ata bindirilerek babaevniden güvey evine götürülmesi ise son zamanlara kadar uygulanmıştır. "At murattır" atasözünde de ifadesini bulan düşünce sebebiyle ata kutsallık anlamı da yüklenmiştir. Gelinin bindirildiği atların da güzel ve etli olmasına dikkat edilmiştir. Gelin yeni bir dünya kuracaktır. Kuracağı yeni dünyaya yolculuğunu sağlayan varlığın niteliği gelecekteki hayatını da belirleyecek öğelerden biri olarak kabul edilir. Kazak Türklerinde de, son zamanlara kadar gelinin güvey evine atlı götürüldüğü bilinmektedir. Gelenek hem Türkiye'de, hem de Kazakistan'da varlığını sür-

dürmekteyse de eski yapısını ve genelliğini koruyamamaktadır. Burada da atın yerini otomobil almıştır. Kentleşme ve sanayileşmenin getirdiği değişim bu kültür varlığında da değişime yol açmaktadır. Esasen eski dönemlerde gelinin güvey evine atla götürülmesi Türk kavimlerinin bütününde görülmektedir. "Hakas Türklerinde gelinin ata bindirilmesi sırasında çeşitli türküler söylenir: "Ben sana yorga at verdim ki düğüne katılasın / Ben sana yorga at verdim ki ulu gezesin" Zonguldak'ın Merkez Kestaneci köyünde 1987 yılında yaptığımız derlemede kına türkülerinin birinde,

"Bindiğin atlar etli olsun

Bastığın yerler otlu olsun"

geçen ibarelerle bu ifadeler arasında yakın bağlar vardır.

Atın varlığı bozkır kültürünün, bir başka deyişle atlı-göçebe kültürünün başlıca ögesi olmuştur. Atı veya atları olanların bir yerden başka yere hakete etmeleri mümkün olabilmıştır. Bu kültür içerisinde at ve at sürüsüne sahip kişiler bey olabilmişlerdir. "S. Zımanov'a göre "yatak" sözü yerleşik hayata geçmekle birlikte ortaya çıkmış bir sözdür. Yerleşik hayatta ise, ilk defa, başka bir yere göçebilmek için gerekli olan atı olmayan fakir insanlar geçmiştir." (Lipets 1984: 245). Buradan da anlaşılacağı üzere at toplumsal hayatı belirleme işlevine de sahip olmuştur. Türkiye Türkleri arasından derlenen bir metinde "bey olmanın yolunun göçerlik olduğu vurgulanmakta (Muhtar Kutlu, 1987 : v), ziraat yapmak, ekip biçmek, yerleşik hayata geçmek reddedilmektedir. Bu reddin toplumsal, genetik ve psikolojik sebepleri vardır. Türkler at sırtında dünya hakimiyetini sağlamak yolunda mücadele etmişlerdir.

Türklerde sosyal tabakalar arasında belirli bir farklılığın olmadığını da atlı kültürden yola çıkarak tesbit etmek mümkün olabilmektedir. Atlı kültürü yaşayan insanlar arasında belirli bir yakınlık, dostluk vardır. Kaderleri ortaktır, 1000 atı veya 100 atı olanı aynı kaygı veya düşünce alır. Sürüleri olan biri ile az bir mala sahip olan veya çobanlık yapan arasında yaşayış bakımından büyük bir farklılık yoktur. Yaşayışları aynı olan insanların düşüncesi veya dünyaya bakışları da aynı olmaktadır. Diğer milletlerde pek rastlanmayan bu özellik Türklerin hasletlerinden biridir. Çobanın bindiği at ile Han'ın bindiği at arasında güç bakımından büyük farklılık bulunmaz. Salur Kazan'ın çobanının bindiği at Salur Kazan'inkinden geriye kalmaz.

III.BÖLÜM

SÖZLÜ EDEBİYAT VE GELENEKTE AT

1. Alp Tipi Savaş Atı

Türklerde savaş atının varlığı ve atlı savaşlar Türk tarihinin yazılı en eski belgelerine dayanır. Bu belgelerin başında Kök Türk yazıtları gelmektedir. Bu yazıtlarda kahramanların bindiği atların gösterdikleri yararlılıklar, savaş içerisindeki fonksiyonları, savaş sahneleri tasvir edilmiştir. Yapılan tasvirlerden Kül Tıgın'ın bindiği atların nefesini duymak mümkün olabilmektedir. ⁽¹⁾

Atların destanlarda var olmalarının temel fonksiyonu düşmanla savaş veya mücadeledir. Kahramanın en büyük yardımcısı ve destekçisi atıdır. At da kahraman gibi alplik gösterir. Epik türün temel özellikleri at tipinde de görülür. Kahramanın bindiği at iyi bir binek ve yarış atıdır. Atık, dayanıklı ve dövüşçülüğü ile diğer atlardan ayrı tutulur. Türk halklarının destanlarında atlar doğdukları andan itibaren farklı özelliklere sahiptirler. Bunların kuyruğu ve yelelerinde kılıç veya hançer vardır, tırnakları demirdendir. Tuva, Saha ve Altay Türklerinin bazı epik destanlarında kahramanların atlarının ayaklarında, yele veya kuyruklarında kılıç vardır veya bunlar kılıç gibi keskindir. Atlar düşman veya atına yok edici darbeyi vururlar. "Altay Türkleri destanında düşman atlarının her biri ile şiddetli savaş sahneleri verilmiştir. Sarıker at savaş mey-

(1) Alp tipi atlar hakkında geniş bilgi için bkz. Çınar 1993: 22-24; Ayrıca bkz. Lipets 1984: 220.

danında düşmana saldırır, sağa sola, aşağı yukarı zıplayarak düşmanı keser, yaralar (Lipets 1984: 210)".

Saha Türkleri, Boz At'ın gökten binit takımı ile birlikte indiğini düşünmektedirler. Sahalar bu attan türediklerine inanmaktadırlar. Anadolu'dan tesbit edilen bazı masal ve hikâyelerde gaipden gelen atın üzerinde binit takımı da vardır.

Savaş atının kaderi ile kahramanın kaderi birbirlerine bağlıdır. Kahramanın yavaş yavaş ortaya çıkışını hazırlayan anlatıcı ona yardımcı unsurlar da hazırlar. Baş yardımcılarından biri ve en önemlisi attır. Kahramanın büyümesiyle birlikte onun arkadaşı, dostu, sırdaşı at da hazır hale gelir. Bunlar sürdürdükleri hayat içerisinde birbirlerini tamamlarlar. Kahraman düşmanlarını bertaraf ederken atı da düşman atlarını yok eder. "Altay destanında Arzamır altı, Aksarı ise dokuz düşman atını öldürür (Lipets 1984: 212)".

Savaşlarda atlar aktif rol alırlar. Düşman topraklarının atların ayakları altına alınması bu aktifliğin ifadesidir. Uzak yerlere atlarla ulaşılıyor, yeni ülkelere atların yardımıyla feth ediliyor. Savaş sadece kahraman ile düşmanı arasında değildir, atlar da kendi aralarında dövüşür, birbirlerini kemirirler. Bu dövüşte genellikle kahramanın atı galip gelir. Kahramanın kaderi atının da kaderi olur. Atlar arasındaki dövüşlerin tasvirleri oldukça canlı ve gerçekçidir.

Türklerin sıcakkanlı atlarının dayanıklı ve mücadeleci yapıları yaptıkları dövüşlere de yansır. Bu dövüşler birbirini kemirmek, tekmelemek, arka ayak-

ların üzerine kalkarak ön ayakları ile birbirine vurmak şeklinde gerçekleşir. İyi bir at düşman atını veya atlarını yaraladığı, yendiği veya öldürdüğü ölçüde kahramandır. Düşmanın atının yok edilmesi düşmanın sonunu hazırlar. Bu savaşta şayet düşman öldürülmüşse kahramanın atı düşman atını takip eder, onu yakalar ve öldürür. At savaşın cesur kahramanlarından biridir ve hücum eri, öncü akıncısıdır. Düşmanı tekmeler, kahramanın savaş sırasında düşmesi halinde hemen yanına gelir. Düşmana karşı durur, kahramanı korumak için kendini onların oklarının, kılıçlarının önüne atmaktan çekinmez. Bu çarpışma esnasında kahramanın arkadan vurulmaması için onun sırtını da kollar. Yaralanmış veya düşmüş olan kahramanın önünde diz çöker, onun sırtına binmesini sağlar, böylece kahramanı savaş alanından sağlıklı bir biçimde kurtarır.

"Destanlarda atın harp hilesine başvurduğu da olur. Gerçekten bu hileleri süvarinin kendisi öğretmiştir. Atın geniş manevra kabiliyeti destanlarda önemli bir yer tutar. O, atlar oklardan kaçınır, gerektiğinde yere eğilir, oktan kurtulur. Atın hileli kaçıışı da bir gerçektir ve amaç düşmanı kandırmaktır: Düşmanı yanıltmak amacıyla dağılma, geri kaçmakta olma izlenimi verilir. Bir müddet gittikten sonra atlılar arkadan dolaşarak düşmanı çembere alır ve saldırırlar". (Lipets 1984 : 215). ⁽¹⁾

Bu tür atların süvariler tarafından yetiştirildiği tarihi bir gerçektir. Düşmanı aldatmak amacıyla atın kendini hastalığa verdiği de olur. Koblandi'nin eşi Kurtka, aile efradı ve atı düşman tarafından ele geçirilir, kaçırlır. Ancak Koblandi'nin atı ayağından yaralıymış gibi davranır, aksamaya başlar. Amacı

(1) Bu savaş taktiği Türk askeri dehasının bir eseridir. Önce bozguna uğramış izlenimi verilir. Bir müddet kaçtıktan sonra düşman askeri çembere alınır. Bkz. Kafesoğlu 1984:272; Sümer 1983 : 22-23; Ergin 1980: 55-56; Özkırınlı 1972 : 87-95; Kaşgarlı Mahmud, 1985, I : 352-353.

zaman kazanmak, düşmanın kısa zamanda bölgeyi terketmesini engellemektir. O, Koblandı'nın çok kısa bir süre içerisinde gelip kendilerini düşmanın ellerinden kurtaracağını bilir. Düşmanı aldatmak için atın görkemini gizlemesi, huyunu değiştirmesi mümkün olabilmektedir. Bu değişiklik bazen öyle bir hal alır ki at kendini ölecek gibi gösterir. Bunun örneklerini Altay ve Tuva Türkleri destanlarında görüyoruz (Lipets. 1984 : 216).

Alp tipi at insan kişiliği ile karşımıza çıkar. Kahraman yaralıysa onu savaş alanından kaçırır, dişleri ile toprağa yavaşça bırakır. Koştığı zaman kahramanın düşmemesi için çabalar. Eğer kahraman öne doğru düşmek üzere ise boynunu; arkaya doğru düşmek durumundaysa kuyruğunu kaldırır, düşmeyi engeller. Yaralı kahraman için sürekli ağlar; kuşlardan, diğer canlılardan felaketi memlekete bildirmeleri için yalvarır. Kahramanın ölmesi durumunda kesinlikle yanından ayrılmaz, onu terk etmez. Yaralı kahramanı parçalamak üzere harekete geçen vahşi hayvanları, yırtıcı kuşları kovar. Yaralı veya ölü kahramanı ülkesine, memleketine, obasına götürmeye çalışır. Kazak Türkleri destanlarından Koblandı Batır destanında Koblandı'nın atı Tayburul'un yaralı kahraman Koblandı'yı dış etkenlere karşı korumak yolundaki mücadelesi güzel bir biçimde tasvir edilmiştir: Düşmanlar Burul'u yakalamak, ülkelerine götürmek istemekte, ancak başarılı olamamaktadırlar. Burul Koblandı ile konuşur, onu korumaya çalışır:

Sırtıma binebilir misin?

Dönüp durdu çevresini Koblandı'nın

Canavar gibi atıldı üzerine düşmanın

Gözleri ile kesti düşmanın kemendini

Burul yakalanmadı

Düşmana aman vermedi

(Lipets 1984 : 384).

Atın fonksiyonu sadece savaşla sınırlı değildir. Yarışlarda, kahramanın uykulu vaktinde, tehlikeli durumlarda onu korur, kollar. Tehlike durumunda uykuda olan kahramanı yeri tekmeleyerek, kışneyerek veya ayakları ile su ser-perek uyandırır. Kahraman at düşman tarafından yapılan bütün hazırlıkları sezer, duyar. Atın insanların duymadığı sesleri duyma özelliğinin bulunması alp tipi atın tarihî fonksiyonu ile ilgilidir. Felâketlerin, depremlerin at vb. hayvanlar ve kuşlar tarafından, insanlardan önce bilindiği bir gerçektir. Bu gerçeklik atın fonksiyonu ile de süslenerek yeni bir yapıya büründürülür.

Atın veya kahramanın tutsak edilip zındana atılması durumunda bile alp tipi at bu tutsaklıktan hem kendini, hem de sahibini kurtarır. Alpamış destanının Karakalpak varyantlarında bu motifle karşılaşırız. Bayşubar, zındanda bulunan Alpamış'ı kuyruğunu zındana sarkıtmak suretiyle kurtarır (Ahmetov-Bahadırova 1992 : 111-114). Yine Koblandı destanında da Burul Koblandı'yı Kurtka ile birlikte zındandan kurtarır. Kır At da aynı fonksiyona sahiptir : Kö-roğlu'yu tutsaklıktan kurtarır, zındandan kalelerden alır, kaçırır.

Epik destanlarda atla kahramanın önemlilik derecesi eşit sayılabilir. Bunlar birbirinin eksikliklerini tamamlayan iki varlıktır. Türklerin atla kahramanı aynı mezara defnetmeleri bu tarihî gerçeğe dayanır. Atın ölümü kah-

raman kadar hüznün ve acıyla karşılaşılır. Manas destanında Akkula'nın ölümü üzerine bütün kahraman ve askerler yas tutarlar. Hatta Akkula'nın adı diğer kahramanlardan önce geçer (Radloff 1995 : 122-123).

Gerçek hayatında atından hiçbir zaman ayrılmayan kahraman, göçtüğü diğer dünyada da atını yanında ister. Atsız bir hayat düşünülemez. Kahraman ile atın bütünleşmesi sonucu bu iki varlık birbirinden ayrılamazlar. Atın ölümü durumunda kahramana ikinci bir at bulunur, fakat kahraman hiçbir zaman ilk atını unutmaz. Manas da bunlardan biridir. Akkula öldükten sonra onu hiçbir zaman unutmaz (Orozbekov 1995). Yerine gelen atları Akkula kadar sevemez. Kahramanla birlikte atının da defnedilmesi bu sevgiden kaynaklanmaktadır. Öte yandan atın öbür dünyada da gerekli olacağına, kahramanın orada da atına bineceğine inanılmıştır. Bu inanişâ eski Mısır'da da rastlanmaktadır. Mısır krallarına ait mezarlarda yapılan arkeolojik kazılarda at iskeletleri veya at heykelleri bulunmuştur. Kahraman veya kralın mezarında silâhları, hizmetçileri ve uyandığında yiyebilmesi amacıyla konulan sevdiği yemekleri de yer almaktadır. Köroğlu'nun Kır At'ı ise düşmanla bir insan gibi dövüşür. Reyhan'ın üstüne gider, onun sırtını kemirmeye başlar. Canının telâşına düşen Reyhan, Ayvaz'ın darbeleriyle ölür. Atla kahramanın birlikte hareketi, birbirleriyle dayanışması düşmanın sonunu hazırlar, kaderlerini de birbirlerine bağlar. Böylece at bir hayvan olmaktan öte, yarı insan, yarı at kimliğiyle karşımıza çıkar.

"Yakutistan'da Türklerin eski dönemlerine ait atlar ve süvarilere ait savaş âletleri bulunmuştur. Bu silâhlar karakteristik özelliklere sahiptir. A.P. Okladnikov bu konuda

şöyle diyor: 'Atçılıkla ilgilenen diğer halklar gibi, avcılık ve geyikçilikle meşgul olanlardan farklı olarak, Saha Türkleri Rus egemenliği altına girdikleri tarihe kadar bozkır halklarının özelliklerini göstermiş, Asya göçebelerinin karakteristlik savşa tipi atçılığını korumuşlardır" (Lipets 1984 : 214).

Günümüz ekonomik yapısında atın büyük bir yeri olmasa da Saha Türklerinin olonho destanlarında ve inançlarında atın önemli bir değer olarak var olması tarihî gerçektir.

Kahraman hiç bir zaman atını kendi isteği ile başkasına vermez. Türklerde üç varlık başkasına verilmez: *at*, *avrat*, *pusat*. Bu düşünce Türk halklarının bütününde, sözlü ve yazılı edebiyatında bulunmaktadır. Türkiye Türklerinde at, avrat, silâh veya pusat olarak geçen bu söyleyiş, Kazak Türklerinde at, avrat ve kılıç olarak geçer. Atın her ne surette olursa olsun düşmana teslim edilmemesi gerekir. Kişi düşmandan yaralı olarak kaçıp kurtulsa bile, düşman, kahramanın atına binerek gelip onu öldürebilir. Bu bakımdan sadece kahramanlar değil, onlar kadar atları da ünlüdür. Düşmanın en önemli hedefleri arasında sadece kahraman değil, aynı zamanda onun atıdır. Atın öldürülmesi, yaralanması veya kaçırılması, kahraman için onur kırıcı ve sonun başlangıcıdır. Bu sebeple kahraman atına sahip çıkmak, ona canı kadar değer vermek zordur.

2. Kutsal At ve Mitolojik Yönü

Kaşgarlı (1985, I, 48-49), "él" maddesinde "at Türk'ün kanadıdır" diyor. Kuş kanatları olursa uçar, yaşayabilir; erin de atı olursa umudu olur, hayatını devam ettirebilir. Kuşun kanadı, erin (yiğidin) atı olmazsa ölmeye mahkûmdur. ⁽¹⁾

Kök Türk yazıtlarında geçen ifadelerde de, atın Türk insanı için değeri gösterilir. "Türk'ün kanadı olan at, Tanrı'nın buyrukları yerine getirilsin, Türk budunun adı, sanı yitirilmesin, budunu daim kudun kalsın diye Kağana gönderilen en büyük yardımcı unsurdu. Kanatlanıp uçabiliyordu" (Çınar 1993: 20). "Efsaneye göre Türk gök yüzünden yer yüzüne atlı olarak inmişti." (Günay 1991: 5)". Saha Türkleri ilk insanın gökten inen yarı insan, yarı at vücutlu bir varlıktan türediğine inanıyorlardı (Erk 1978:4). Tanrı ile iletişim ata binilip gidilerek yapılıyordu (Ocak 1990 : 119). Ötüken'de oturan Türk Kağanı atına binerek Tanrı'ya uçuyordu. Saha ve Altay Türkleri şamanlarının bu dünyadan başka dünyaya göçleri esnasında binip uçtukları varlık yine attı. At sadece insanların binmeleri için yaratılan bir varlık değildi. Tanrı ve Tanrı'nın evlâtları da binek hayvanı olarak atı tercih ederlerdi. ⁽²⁾

Fergana bölgesinde yetişen atlar da Tanrı atlarının soyundan gelmekteydiler. Bunlara cennet atları deniliyordu. Abdırakunov (1995: 120-121), Fergana'nın "dağ atı" neslinin bu atlardan türediğine inanıldığını belirtmektedir. Buna göre Kuzeyde yer alan Poli Dağındaki mağaranın içinde "Tanrı (gök) nın

(1) Kaşgarlı'da yer alan "Kuş kanatın er atın (1985, I: 34-35)" ata sözü ile **Dede Korkut Kitabı**nda geçen "yanıñ umudı olmaz (Ergin 1994 : 161-162)" sözü anlam itibarıyla birbirlerine yaklaşan ve birbirini destekleyen sözlerdir.

(2) Bu düşünce tarzı Moğollarda da vardır. Sibiryâ Tatarları da ölüm tanrısı İnle Han ve dokuz oğlunun atlarını yer altındaki hayat ağacına bağladığına inanırlar. Bkz: Mircea Eliade'nin **Şamanizm** (Princeton-Amerika 1970: 154) adlı eserinden naklen Seyidoğlu 1995: 93).

atı" bulunurmuş, orada yaşayan insanlar kısıraklarının yaylalara sürerler. Bu kısıraklar dağda yaşayan ve Tanrının atının soyundan olan yabancı aygırlarla çiftleşirler ve onlardan ter yerine kan çıkan kulunlar doğururlar."⁽¹⁾

Bu bilgileri M.Ö. 126 yılında Fergana'ya giden Çinli Seyyah Çijan Tsyen ile Çin tarihi araştırmacısı ile Tsyen Hanşu da verir. M.S. 7-10. yüzyıllarda hüküm süren Tang Hanlığı yıllıklarında ve Türk destanlarında benzeri ifadeler yer almaktadır. Manas'ın ünlü savaş atı Akkula'nın soyu da bu atlara dayanır. Akkula'nın babası dağda yaşayan ve insanlar tarafından görülemeyen bir aygır, annesi ise çölde yaşayan bir koşu atıdır. Büyük boz kısırak yabancı aygırla çiftleşir, Akkula doğar (Abdurakunov 1990: 155-170).

Pazırık'tan elde edilen bulgulara göre Hun Türkleri atı, ölen sahibi ile birlikte toprağa binit takımıyla birlikte görmüyorlardı. Bu atların bazılarında geyik (özelilkel ren geyiği) maskesi bulunmaktadır. Yas belgesi olarak kuyruk, yele ve toynakları kesilmiş durumdadır. Bu geleneğin Kök Türkler ve kısmen Osmanlılar döneminde de devam ettiği anlaşılmaktadır.⁽²⁾

Dede Korkut Kitabı'nda öleceğini anlayan Bamsı Beyrek ak boz atının kuyruğunun kesilmesini buyurur (Ergin 1989: 248). "Savaşa giden yiğitler, atlarının kuyruklarını keser ve mızraklarının uçlarına asarlardı. Çünkü kuyruğu kesilmiş dul at sayılırdı. Böylece savaşa çıkan askerler şehit olmağa hazırlanmış

(1) Araştırmacılar atların ter yerine kan akıtmasının bu bölge atlarının kılcal damarlarıyla ilgili bir hadise olduğunu ifade ederler. Yorulan atın hassas kılcal damarları çatlar, terle birlikte dışarıya kan da gelir. İngiliz araştırmacı A. Borns'un verdiği bilgiye göre Türkmen Ahal-Teke ve Yomut atlarının vücutlarından yoruldıklarında, terle birlikte kan çıkıyor. Abdurakunov (1995-121). Buna dayanarak Oğuz-Türkmen atlarının soyunun da Fergana ülkesinin tanrı atlarına dayandığını ileri sürer.

(2) Geniş bilgi için bkz. Aslanapa 1984:1; Esin 1995; Seyhan 1995: 167. Pazırık kurganından çıkarılan halıda da at motifi genişçe işlenmiştir. Bkz. Tekçe 1993.

olurlardı." (Ögel 1987, IX: 24) Atın kutsal kabul edilmesinin sebeplerinden biri onun Tanrı'nın yarattığı varlıkların içinde, insandan sonra, en güzel varlık olması inancına dayanır. Ölen kahraman veya şehidin atının kuyruğunun kesilerek tuğ yapılması hem ölen kişiye saygının, hem de devletin devamlılığının ifadesidir. Kazakistan'ın Türkistan şehrinde bulunan Ahmed Yesevî Türbesinde korunan en değerli malzemelerden biri de tuğlardır. Bunlar kutsal emanet gibi korunmaktadırlar. Pazırık kurganında bulunan arkeolojik buluntulardan anlaşıldığına göre atların kuyrukları her zaman kesilmemiş, bazı durumlarda bağlanmış (Aslanapa 1984: 3). Baytarnamelerde at kuyruğunun kesilmesinin İslâmiyete aykırı olduğu belirtilir. Savaşa giden erler, cirit oyunu sergileyen ciritçiler atlarının kuyruklarını bağlar, böylece hareket serbestisi sağlamış olurlar. Türk Mitolojisinde atın önemli bir yeri vardır. Mitolojik verilerin büyük bölümü destanlarda yer alır. Bilge Seyidoğlu (1995: 91-94)'nin verdiği bilgiye göre Saha veya Altay şamanları, içinde bulunulan dünyadan öbür dünyaya geçmek için belirli bir hazırlık yaparlar. Hazırlık aşamasında yanlarına aldıkları nesnelerden biri de at başlı sopadır. İnanişâ göre, şaman yer altına seyahatinde veya gökyüzünden indiğinde ona kır at yardım eder. Altay Türkleri de dünya ile cennet arasındaki yolda atların bulunduğuna inanırlar. Şaman davulu kutsallık ifade eder. Sahalar davula şamanın atı demektedirler. Davulun sesi kötülükleri kovar. Şamanın seyahatinde ona kutsal hayvanların ruhları yardım eder. Seyahat öncesi evin önüne üç direk dikilir. Doğudaki direğe at başı konulur. Bu direkler at kılılarıyla birbirine bağlanır. Kutsal at ruhlarının bu vesile ile şamanın yolculuğunda ona yardımcı olacağı düşünülür, at başı veya kılıları ile büyüsel işlemlere başvurulur. Sibirya Tatarlarına göre ölüm tanrısı İnle Han ve dokuz

oğlu ata binmekte, atlarını hayat ağacının gövdesine bağlamaktadırlar. Şamanlar kurban olarak açık donlu atı tercih ederler.

Koblandı Batır destanında (Lipets 1984 : 274 : 300) düşman Kobıktı'nın Tarlan adlı atı da olağanüstü yeteneklere sahiptir. Hırsızların geldiğini, atları çaldıklarını ayaklarını yere vurarak belirtir, uyuyan Kobıktı'ya haber verir. Ancak Koblandı'nın atı Tayburul daha yeteneklidir. Tarlan'ın konuşamamasına karşılık, Tayburul konuşabilme yeteneğine sahiptir. Koblandı'nın dostu, sırdaşıdır:

*Üst dudağını kıpırdattı
Alt dudağını kıpırdattı
Eğilip ağır ağır
Ve Burul konuştu*

Masal ve hikâyelerde görülen hayvanların şifreli konuşma dili destanlarda da vardır. Kahraman zor durumlardan kuşların birbirleriyle konuşmalarını anlayarak kurtulur. Gözlerine mil çekilerek kuyuya atılan kahraman kuşların bıraktığı telekleri gözlerine sürerek dünyayı yeniden görür. Köroğlu'nun Kır^{Atı da} konuşma özelliğine sahiptir. Aynı zamanda insanların konuştuklarını da anlayabilmektedir. Fakat herkes onun dilini anlayamaz.

Bazı durumlarda at kahramandan akıllı olduğunu gösterir. Koblandı Batır destanında Tayburul'un insandan daha çok akıllı olduğu ifade edilir. Atın amacı biniciye yol göstermek, ona rehberlik etmek, akıl vermektir.

Sözlü gelenek edebiyatında destan ve hikâyelerden sonra, atın en çok rol aldığı anlatım türlerinden biri de masallardır. Masallarda at, olağanüstü özelliklere sahip bir varlık olarak görülür. İnsan gibi konuşur, ağlar, güler, akıl verir, nasihat eder. Uçma özelliğine sahiptir veya çok hızlı gider. Bu sebeple altı aylık yolu çok kısa bir sürede alabilir. Türk masallarından atın rolü üzerinde duran Saim Sakaoğlu (1995: 282-288), Gümüşhane ve Bayburt illerinde derlediği masallarda atlarla ilgili olarak tesbit ettiği önemli motifleri şöyle sıralar: 1. Atların doğuşu, 2. Atların göl ve bataklıktan çıkışı, 3. Atların konuşması, 4. Atların yardımcı olması. Kazak Türkleri arasında anlatılan hayvan masallarının içinde en çok görülen motiflerden biri de at motifidir.⁽¹⁾

Masallarda, çocuğu olmayan padişah, vezir, bey veya fakir bir adamın Tanrı'dan evlât dilemesiyle at motifinin düğümü atılır. Hızır, zordaki bu insanların yardımına koşar, bir elma verir. Adam elmayı eşyle paylaşır, kabuğunu ata veya atlara verir. Elma büyülü bir meyvedir. Çocuğu olmayanların bu meyveyi yemesiyle çocuklar olur. Öte yandan elma kabuğunu yiyen at da kulunlar. Bu kulun zamanla çocuğun veya kahramanın en önemli yardımcısı, akıldaşı, binitli olur. Hızır'ın ortaya çıkışı, olağanüstü bir durumdur. Yenilen meyve de büyüseldir. Bu olağanüstülükler hem doğacak çocuğun, hem de tayın olağanüstü niteliklere sahip olmalarını doğurur.

(1) Kazakistan Bilimler Akademisi Sanat ve Edebiyat Enstitüsü, derlediği masal malzemelerini dört cilt halinde yayımlamıştır. Bunlardan 1.Cilt hayvan masallarına ayrılmıştır. Bkz. **Ertegiiler**, Almatı 1988, Cazuvşı Baspası.

Tuva Türkleri'nin sözlü edebiyatında at motifi öylesine yaygındır ki bazı masalların adları kahraman ile atının adını taşımakta, bu ad verilirken atın donu veya adı da belirtilmektedir: Sarı Şookar Atlı Şaralday Mergen, Par Şookar Atlı Pavılday Batır, Han Şilgi Kara Burul Däjümel, Bin Kula Atlı Yiğit.⁽¹⁾

Destan ve hikâyelerde olduğu gibi masal kahramanının da kaderi daha küçükken çizilmiştir. Büyüyen kahraman kendisiyle birlikte büyüyen atına atlayacak, birçok sınamadan sonra kendini kanıtlayacak, muradına erecektir. Aşılmaz dağları, gidilmez yolları atı bir çırpıda aşıp geçecek, kahramanın muradına nail olabilmesi için her zorluğa katlanacaktır. At için zaman ve mekân sınırı yoktur, göz açıp kapayıncaya kadar mekân değiştirebilir.

Kahramanın, Köroğlu destanında görülen Kır At örneğinde olduğu gibi, önceleri genellikle cılız olan, sonradan güzel, güçlü ve gösterişli bir varlık haline gelen atına kavuşması küçük yaşlarda başlar. Tuva Türkleri masallarında atın

Kulaklarını geçen boynuzları, yanlarında kanatları ortaya çıkabilir, burun delikleri arasına gerilmiş açık seçik görülen bir ebem kuşağı olabilir. 'Bulutlu göğün altından/ Dalli ağaçlar üstünden' veya başka bir tekerlemeye olduğu gibi 'Bir yıllık yolu bir ayda/Bir aylık yolu bir günde alan' uçarabilir bir attır bu. (Taube 1995: 298-299).

Türk Dünyasını oluşturan kavımlerin sözlü gelenek edebiyatında, dolayısıyla masalarda da at akıllı bir varlık olarak görülür. Tuva masallarında da

(1) Erika Taube (1995: 298) kahraman ile atının adının aliterasyonla birbirine bağlandığını. Örneğin "Sarı Şookar Attı Şaralday Mergen" masalında geçen -tıy (-lıy) birliktelik eki ile sahibine bağlanan atın adının, aynı zamanda sözü edilen şahsın adının da süsü olduğunu ifade etmektedir.

bu genel kabul geçerlidir. Sahibine akıl verir, onun danışmanı, zor zamanlarda kurtarıcısıdır. Sadece kahkamana değil, küçük çocuklara da yardım eder. "Sıcak havada,koşturmakta olan çocuğu serinletmek için yağmur çiseletir, kuyruğu ile çocuğa dayanak olur. Hatta *Bin Kula Atlı Oğlan* masalında at, sahibini kurtarmak için kendisini kurban eder. Tuvalarda bir canlının birden fazla ruhu olduğuna inanılır. Atın sahibinin hayatını korumakla görevli olduğu bazı masallarda, sahibinin bir kutucuktaki tendisi ruhunu, burun deliklerine gizlemesi ve orada muhafaza etmesi (Taube 1995: 299)" bu inanışın ifadesidir.

At döneminin en önemli ulaşım ve iletişim aracı olarak görülüyor, kuşlar bile atın hızına yetişemiyor, ayakları altında kalıyorlar. Atın varlığı ile sirrolması, gözden yitip gitmesi bir anlık zamanda gerçekleşiyor, Hızır'ın Boz atı insanı bir yerden bir yere göz kapayıp açıncaya kadarki zaman içinde ulaştırabiliyor. Koblandı'nın Tayburul'u da kırk günlük mesafeyi bir göz kırpmında kat eder. Burul Hz. Muhammed'in Burak'ı gibi kanatlıdır. Bu sebeple kuşlarla uçabilir, onları ayakları altına alır, ezip geçer. Dağdan dağa atlar, devenin boynu şeklindeki yolları, iri tepeleri, bataklık, bozkır ve gölleri uçarak geçer. Şaha kalktığı anda terini etrafa saçar, bu, yağmur sepelemesi halini andırır. Yerinden kalkması ile gözden kaybolması bir anda gerçekleşir. Onun yürüdüğü veya uçtuğu geride bıraktığı toz bulutundan anlaşılır. Bu tür atlar koştuğunda ayakları altındaki otları ezmez, ayakları onlara dokunmaz, koştukları zaman tırnaklarından ateş çıkar.

Kır At da hızlı koşması ile ünlüdür. O kale duvarlarından sıçrayıp Köroğlu'yu düşmandan kurtarır. Anadolu'daki birçok kayada Kır At ve Hz.Ali'nin

Düldül'ünün ayak izleri vardır. Bu izlerin varlığının düşünülmesi Türklerin atlara olan düşkünlükleri ile ilgili özelliktir.

Her atın uzaktan tanınma alâmetleri vardır. Bu âlemlerden biri de atın koşarken kaldırdığı tozdur. Bu toz çeşitli renklerde ve yoğunluktadır. "Saha, Altay, Kazak, Karakalpak ve Tuva Türklerinin destanlarında atın kaldırdığı toz motifi benzerlik göstermektedir. (Lipets 1984: 31). Toz çoğunluğun, birlik ve dirliğin sembolü olarak göze çarpmaktadır.

İyi, sağlıklı at sürüleri hiçbir zaman unutulmaz. Sürülerin iyi yerlerde otlağın bol olduğu vadilerde otlatılmak istenmesi sürekli bir mücadele ve savaşın da sebebi olur. Düşmanla yapılan savaşların büyük bölümü bu ekonomik temele dayanmaktadır. Yine, iç karışıklıkların çıkmasında rol oynayan etkenlerin başında yilkıların yaylanacağı mekânların paylaşılabilmesi görülmektedir. Kanaatimizce tarih içerisinde uzun süreli güçlü devletlerin ve birliğin kurulabilmesinde da bu etken büyük rol oynamaktadır. Birbiriyle sürekli mücadele halinde olan halkın dış düşmana karşı yeterli birliği ve dirliği sağlayamadığı anlaşılıyor. At sürülerine ve iyi otlaklara sahip olanlar ekonomik, siyasî ve askeri gücü de ellerinde bulunduruyorlar. Kazak Hanlarını "Han" yapan en büyük faktör yilkıların sayısız olmasındandır. Bu durum Kırgız Türkleri, dolayısıyla diğer Türk boyları için de geçerlidir. Cins atlar genellikle Hanların atları arasında bulunuyor. Atın ileride göstereceği yetenek anne ve babasından, geldiği soydan belli olur. Her sürünün belli bir lideri vardır. Bu erdem ona soydan gelir. Büyük atalarının bütün özellikleri kulunlara da geçer ve bunlar büyüdüklerinde liderliği alırlar. Koblandı'nın atı da bu lider atlardan biridir. Yilkıların lideridir.

Sürekli araştırma halindedir. Bir tür öncü birlik üyesidir. Keşif yapar, tehlikesiz bölgeleri tesbit eder. Tehlikeyi önceden sezer, geri dönerek diğer atları uyarır ve onları kötülüklerden korur (Lipets 1984: 163).

Saha Türklerinin sembolü at, kırmızı, güneş ve kopuzdur. At ve kırmızın bu denli yer alması ona duyulan sevgi ile doğrudan bağlantılıdır. Sahalar atın tanrısı olduğuna inandıkları *Cöhögöy Toyon*'un dokuz katlı kutsal göğün üçüncü katında yaşadığına ve oradan hem atları, hem de insanları koruduğuna inanmaktadırlar. Bu konuda Yuriy Vasilyev-Cargıstay (1995:306-307) şöyle demektedir:

"*Buura-Doxsun* adlı Olonxo Destanında Sahaların eski atları *Ayırna Sier* ihtiyar ve *Ayu-Nuoralcın* ninedir. *Ayırna Sier* ihtiyar *Ürüñ Aar Toyon*'un (göğün dokuzuncu katında bulunan en büyük Tanrı) kardeşi ve *Ayu-Nuoralcın* ninenin de *Uordaax Cöhögöy Toyon* Tanrının kızkardeşi olduğu söylenir. Yani sahaların ataları ile at arasında kan bağı olduğu inancı ifade edilmektedir. Bunun dışında, Sahalarda Atın *Oğlu Duray Bahadır*, Dolgan sahalarında da Atın *Oğlu Atalamii Bahadır* adlı Olonho destanları vardır".

3. İnanç Sisteminde At

At kültürü beraberinde çeşitli inançların doğmasına sebep olmaktadır. Bu inançlar Kazak Türklerinde Türkiye Türklerine göre daha yaygın ve çeşitlilik göstermektedir. İnanç sistemi sadece yeryüzü ile sınırlı değildir. Gökyüzündeki yıl-

(1) Kazık merkezi ifade eder. Nitekim Nasreddin Hoca, dünyanın merkezini yere değneğini vurmak suretiyle o an bulunduğu yer gösterir. Eskişehir'in Sivrihisar ilçesinin girişinde bu fikraya uygun olarak Dünyanın merkezini elindeki değneği ile gösteren Nasreddin Hoca heykeli bulunmaktadır.

dızların bile atla ilgili isimleri vardır ve bunlar çerçevesinde çeşitli inançlar oluşmuş, törenler yapılmıştır. Bunların başında Demir Kazık (Kutup yıldızı) gelmektedir. Şakir İbrayev (1985: 321) in bildirdiğine göre Demir Kazık semanın merkezidir. Gök gürlediği zaman atın bağlı olduğu kazığa ayran ve süt dökmek gerekir. Şimşegin düştüğü yer kutsaldır. Bunu kutsamak için şimşegin düştüğü yer atlı olarak dolaşılır, buraya da ayran veya süt dökülür. Şimşek, bir yanı ile ateşi çağrıştırırsa da, bir yanıyla hızlılığı ifade eder. Çeşitli benzetmelerde at, "şimşek gibi hızlı" gösterilir. Şimşekle at arasında bu yolla bir bağ kurulabilir. Şimşegin kutsallığı atla birleştirilmekte, bolluk ve bereketin sağlanması için toprağa süt ve ayran dökülmekte, temas büyüsü yapılmaktadır. Süt veya ayran aklı, temizliği, güzelliği sembolize etmektedir. Bu temasla bolluk, bereket, mutluluk, huzur ve sağlığın sağlanacağına inanılmaktadır. İslâmiyet öncesi inanç sisteminin değerleri, Kazak Türkleri arasında, kısmen de olsa, İslamiyetten sonra bir süre yaşamıştır. Mezartaşının Demir Kazığa (Kutup Yıldızı) doğru dikilmesi, ölünün mezara konulması sırasında baş tarafının Demir Kazığa doğru çevrilmesi kişinin uyuduğunda yönünü Demir Kazığa yöneltmesi istenmiştir. Ağaçlar bile bu yıldıza bakarak büyümektedirler. Akbozat ise Jüpiter gezegeninin çocuğudur. Demir Kazık semanın merkezi ise at Dünyanın dört köşesidir. (İbrayev 1985 : 322).

"Türk mitolojisine göre şamanı kutsal güçlerin yanına götüren, Tanrıların yanında bulunan at ölümün ve sezginin sembolüdür, gökyüzünde de, yeryüzünde de yeri vardır. Tanrıların insanlara yardım etmesi için onun varlığı gerekmektedir. Esrarengiz bir âlemi yeryüzünde temsil eden hayvandır. Şamanın ve insanların en iyi dostudur. İnsanı cennete ulaştıracak yolu da at bilmektedir." (Seyidoğlu 1995: 93).

Kazak Türklerindeki inanışa göre deve çölden, inek sudan, koyun havadan, at ise rüzgardan yaratılmıştır.⁽¹⁾ Türkiye Türkleri de atın rüzgardan yaratıldığına inanmaktadırlar.⁽²⁾ Böylece atın hızlılığı rüzgâr ile sembolize edilmekte, rüzgârın özelliğinin, gücünün ata geçtiğine inanılmaktadır.

Atın rüzgardan yaratılmış olması inancının temelde Gök Tanrı'ya bağlılığın ifadesi olduğunu belirten Şakir İbrayev (1985: 320-321), Kazak Türklerinin bu konudaki inançları hakkında şunları söylüyor: "Gökyüzünde Demir Kazık, Akbozat, Gökbozat, Yedi Karakş "Yedi Hırsız" adlı dört yıldız varmış, bunlardan Akbozat ve Gökbozat Demir Kazık'a bağlıymış. Yedi Karakş ise Akbozat ve Gökbozat'ı çalmak için mütemadiyen fırsat kollarmış. Tabii ki gece boyu fırsat kollayan Yedi Karakş tam hedefine ulaşacağı anda gün doğuyor, dolayısı ile hedefine de ulaşamıyormuş. Bu iki atı çalma teşebbüsü gerçekleşecek olursa, inanışa göre, kainatın sonu gelir."

Saha Türkleri kırmızı bardağı ile masa ayaklarını at toynağına benzeterek yaparlar. Serge (direk) nin üst kısmında at figürü vardır. Ev yapılırken en büyük direğe at kanı, at yağı ve kırmızı sürülür. Direkler için kazılan çukurlara at yelesi konulur. Şaman yaptığı dua sırasında boz at postuna oturur. Davulsuz olduğu zaman, davul yerine kaynağacının dalına at yelesi bağlar, ancak bu şekilde dua eder. Dağların, ormanların ve ateşin ruhuna dua ederken kırmızı veya at yelesi kullanır. Güvey, nişanlısını ziyaretinde pişirilmiş at başını hediye olarak götürür (Cargıstay 1995 : 306-308). Atın güç ve mutluluk vereceğine, bereket ve bolluk

(1) Konuratbaev (Almatı 1991) Kazak folklorunu incelerken bu konuyu da ele almakta hayvanlara musallat olan kötü ruhların (bedik) gönderilmesi için yapılan dua ve törenleri incelemektedir.

(2) Atların yaratılışı hakkında bkz. Elçin 1963 a : 26.

getireceğine inanılır. Gökyüzündeki olaylar ve dünya çevresi atla kıyaslandırılarak verilir. Bundan dolayı özellikle destanlarda bu tip, insan hayatıyla ilgili bütün öğelerde görülmektedir.

"Sahaların olonhosunda dünyanın ve semarın köşeleri açılıp birleşir. Bunlar birbirine dokunduklarında atın çenesinin birbirine vurması gibi ses çıkarırlar. Aynı zamanda semarın kendisi bile atla karşılaştırılır; 'bu dünya geniş ve dizginsiz yürüyor' denilir. Korkunç adamın gözü atın geminin halkası gibidir. Buhar Cırav Abılay Han'ı Kazakların talihî dizginini elinde bulunduran kişi olarak belirtir. Öte yandan yine Abılay Han atı ile mukayese edilerek tasvir edilir". (Lipets 1984: 240-241).

4. Atın İyesi Kamber Ata

Kazak Türklerinde at sosyal ve ekonomik yaşayışın temelidir. Maddî bir güç olmanın yanında, kutsal özelliklerle de yüklü olduğuna inanılan at çevresinde büyük bir kültür oluşturulmuştur. Hayvan yetiştiricisi bir toplum olması dolayısıyla inanç sisteminde hayvanların önemli bir yeri vardır. Her hayvanın bir koruyucusu vardır. Deveninki "Oysıl Kara", atınki "Kambar Ata", sığırınki "Zengi Baba", koyununki "Şoban Ata" (Çoban Ata) dır. Buna "dört çeşit (dört tülük) mal" denilir. Bunlar içerisinde ata verilen değer diğerlerinden daha önemlidir. Atın iyesi Kambar Ata, Türkiye Türklerinin meydana getirdiği sözlü kültür ürünlerinde Hz. Ali'nin Düldülünün seyisi olarak bilinir. Aynı inanış Kazak, Türkmen, Özbek ve Karakalpak Türklerinde de vardır. Türkmesintan'da

Kamber Ata'nın makamı bulunmakta, ziyaret edilmektedir. Öte yandan, Kazak Türkleri, tufanda Nuh peygamberin gemisinin Kazıkurt dağına geldiğini, karaya ilk defa Kamber Ata'nın ayak bastığına inanmaktadırlar. Kamber Ata'nın hem Düldül'ün seyisi olması, hem de Nuh tufanında yaşıyor olması zaman bakımından birbirine aykırı görünmekteyse de, bu bizi Kazak Türklerinin İslâmiyetten önce atların ve diğer hayvanların koruyucu veya yaratıcı iyelerinin olduğuna inandıkları düşüncesine götürmektedir. İslâmiyetten önce var olan inanç sistemi, İslâmiyetten sonra biçim değiştirmiş, bünyesine yeni unsurlar almıştır. Yıldızlardan birinin adı Kambar Yıldızıdır. "Kambar Ata yalnız atın yaratıcısı olmayıp, göl ve yolun da yaratıcısı olmuştur. Kazak destanlarından biri olan Kız Cipek'te Tölegen'in annesi oğlu için Kamber Ata'ya şöyle bir dilekte bulunmaktadır:

Göl tanrısı Kambar

Yol tanrısı Kambar

Çocuğuma göz kulak ol

(İbrayev 1985: 320).

Şakir İbrayev, Kazaklarda Kambar Ata için "atın yaratıcı Tanrısı" olduğuna inanıldığını belirtmekteyse de, bize göre yaratıcılıktan ziyade koruyan, kollayan, atların zarar görmesini engelleyen iye olarak değerlendirmek daha uygun olmaktadır. Zira Nuh'un gemisinden yürüyerek inen veya Hz. Ali'nin Düldülünün seyisi olan birinin Tanrı olarak düşünülmesi veya Tanrılığına inanılması mümkün değildir. Kamber Ata'nın göl ve yolun da iyisi olması, yolda kalmışlara yardımcı olmasına inanılması da Kambar Ata motifinin İslâmiyetten önceki inanç sistemiyle ilgili olduğunu göstermektedir. Kamber'in yol gösterici

olması, yolda ve darda kalmışlara kılavuzluk etmesi Hızır motifi ile benzerlik göstermektedir. Hızır da darda kalmışlara yardım eder, Boz atına alarak onları zorluktan kurtarır. At ile yol arasındaki bağ Kembar Ata motifinin işlerliğini geliştirmiştir. Kazak Türkleri inancına göre "Kembar yıldızı ile ayın birleştiği zamanda atla yola çıkılması uğursuzluk getirir. Taciklere göre Kamber şimşek tanrısıdır (İbırayev 1995 : 321).

Türkiye'de Alevî inanç sisteminde Kamber'e büyük değer verilir. Bunun en önemli sebebi. Kamber'in Hz. Ali'nin Döldülünün seyisi olmasıdır. Bu sevgi sebebiyle "Kamber" adının sıkça verildiği görülmektedir. Kamber, Hz.Ali'nin yardımcısıdır. Alevilerde pîr ile birlikte kamber (rehber) de köylere gider, pîr'e yol gösterir, pîrin yolda zorluk çekmemesini sağlar. Kazaklarda yol iyesi olduğuna inanılan Kamber Ata, Türkiye Türklerinde somutlandırılmış, inanç sisteminin canlı bir ögesi olmuştur. Pîre gösterilen saygı "kamber"e de gösterilir. Böylece pîr karşımıza kutsal bir varlık olarak çıkar. Kamberin kutsallık kazanması, yol göstermesi Kazak Türklerindeki inanç sistemine yaklaşmaktadır. Bu, aynı inancın değişik biçimlerde yer aldığını ifade etmektedir. "Kambersiz düğün olmaz" atasözünde de kişinin geziciliği ifade edilmekte, yol ile bağı kurulabilmektedir.

5. Atın Cini Albastı

Özellikle lohusa kadınlara, bebeklere sataştığı, onlara işkence ettiği veya öldürdüğüne inanılan albastı, halk arasında ahır ruhu, alkarısı, alkızı, al veya

alanası olarak adlandırılır. Bu kelime Türk kavimlerinde de al, albıs, almıs gibi adlarla anılır (İnan 1986: 18,169-172,207).

Türkçe Sözlük'te (1983:38) albastının anlamı "doğum sırasında temizliğe dikkat edilmemesi yüzünden loğusanın tutulduğu ateşli hastalık. loğusahumması" biçiminde verilmektedir. Albastı insan-hayvan karışımı bir varlık olarak düşünülür. "Uzun boylu, uzun parmak ve tırnaklı, dağınık saçlı, yağlı vücutlu, el ve ayakları küçük, dişlek, bir dudağı yerde, bir dudağı gökte, bazen zenci suratlı, memelerini masallardaki devler gibi omuzlarından geriye atabilen, tepesinde gözü olan çok çirkin, al gömlek giyen bir yaratıktır." (Acıpayamlı 1961: 77). İnaniş'e göre kadın veya çocuklara musallat olan bu yaratık atlara da işkence etmektedir. Albastı'nın en çok sevdiği şeylerden biri ata binmektir. Özellikle geceleri ahırda bağlı olan atın yelesi ve kuyruğunu örer veya bağlar, sırtına biner, akşamdan sabaha kadar atı ter içerisinde bırakır. At bir müddet sonra zayıflar, hastalanır veya ölür.⁽¹⁾

Albastıyı yakalamak için bazı yollara başvurulur, iğne veya çuvaldız batırmak başvuru yollarından biridir.⁽²⁾

Diğer bir yöntem atın sırtına ince bir zift tabakası çekmekle olur. Ata binen albastı zift tabakasına yapışır, üzerine çelik bir nesne atılarak yakalanır (Elçin 1988: 425).

(1) Bu inaniş geniş bir coğrafyada yaygındır. Geniş bilgi için bakınız Elçin 1988: 425; Öztelli 1966:4261-4265; Çınar 1993:44; Örnek 1977: 144-145.

(2) Babam Mehmet Ali Çınar'dan (73 yaşında, Tercan doğumlu) edindiğim bilgiye göre çuvaldız batırılan albastı insan şekline dönmekte, insanlarla evlenerek hayatını devam ettirmekte, çuvaldızın çıkarılması durumunda ölmektedir. Bunun için çuvaldız, insan şekline dönen albastının ölmemesi için batırılan yerinden çıkarılmaz.

6. At-İnsan İlişkisi

Atlarla insanlar arasında sürekli benzerlik kurulmuştur. Dede Korkut'ta Aruz Koca at ağızlıdır (Ergin 1994 : 96). Manas'ın yiğitlerinden Acıbay aygır yanaklıdır (Radloff 1995 : 91). Bununla hem Aruz Bey'in, hem de Acıbay'ın yiğitliği vurgulanır. "At gibi avrat", "atta karın yiğitte burun" sözleri at-insan ilişkisinin delilleridir. Kazak Türklerinde yeni doğan çocuğun oğlan olduğunu ifade için *at ustar* "at tutar" deyimini kullanılır. Hareket etmek, bir şeye başlamak ise *attanış* (atlanış), "atlanmak"tır. Türkiye Türkçesinde "ayaküstü" konuşmalar yapılır, bu az zaman dilimi içinde kısa konuşmayı ifade eder. Kazak Türkleri buna "atüstü" demektedirler.⁽¹⁾ Aynı anlama gelen bu deyimlerden de anlaşılacağı üzere Kazak Türkleri geçmişte, at üstünde yaptıkları sohbetleri günümüzde ayak üstünde yapsa, atüstü olarak nitelendirmektedirler. Hayat tarzı deyimleşmekle beraber gerçeği yansıtmaktan uzaklaşmamıştır. At, birlik ve dirliğin sembolü sayılmıştır. İnsanlar, akrabalar, yurttaşlar arasında birlik ve dirlik olursa at sayısı çoğalır, zenginlik artar:

Ağayın tatuw bolsa at köp

Arbısın tatuw bolsa as köp

Akraba iyi geçinirse at çok

Etiler iyi geçinirse aş çok

(Oraltay 1984:2)

(1) Doğu Anadolu aşık makamlarının adlarından biri de "atüstü" adını taşımaktadır.

ata sözünde de ifade edildiği üzere huzurlu, zengin bir hayata gidiş yolu ancak birlikle sağlanır, "Birlikten kuvvet doğar". Birlik atın ve aşın çoğalmasındır. Atlar insanların ruh dünyalarında yeni ufuklar açmıştır. Atın yürüyüşü hem Kazak Türklerinde, hem de Türkiye Türklerinde yayalar tarafından taklit edilmiştir. ⁽¹⁾

Tuva Türkleri Kıpçak grubunda yer almalarına rağmen atı eti ve sütü için beslemezler. Türkiye Türklerinde olduğu gibi at daha çok binek olarak kullanılır. Erika Taube'nin (1995: 297-300) verdiği bilgiye göre Tuvalanın sözlü gelenğinde at genişçe yer almaktadır. Atla insanın karşılaştırılması bütün Türk boylarında görülmektedir. Bu gelenek Tuva Türklerinde de görülmektedir. Atın tarih boyunca Türk hayatında oynadığı rol, insanla atı birbirine yaklaştırmıştır. Atın gerçek hayatta insanın yoldaşı olması bu yakınlığı doğuran sebeplerdendir. Uzun yollar boyunca en gizli sırlarını, sevincini, dertlerini atıyla paylaşan insan, atına karşı muhabbet besler. Eğer bu at onu zor durumdan kurtarmış veya üzerinden düştüğünde bırakıp gitmemişse bu bağlılık son haddine varır. Kendisine sadık olan bu varlık, o kişi için, artık bir eş veya yavukludur. Bu aşamadan sonra düşünce ve duygularla ata bağlılık, büyük sevgi besleme durumu hasıl olur.

Türklerde atın sahibi veya kahraman atına karşı sevgi ve muhabbet ile doludur. Bu sevgi anlatım türlerine de yansımıştır. Atını incitmeyen ve döv-meyen, ona sevgi ve saygı ile yaklaşan kişiler ile at arasında beklenenin ötesinde bir bağlılık oluşur. Ata, insanî özellikler yanında kutsallık veren düşüncenin

(1) Kazak Türklerinde at yürüyüşünü taklit eden kişilere *mayman* veya *maydan* kağuv, Türkiye Türklerinde ise *rahvan* denildiği bilinmektedir. Bu konuda "Atın Yürüyüşü" bölümüne bakınız.

temelinde atın insana bağılılığı ve yardımı, insanın ise ona gönül bağı ile bağlanması yatmaktadır. Kahraman ile atı arasındaki ilişkinin temelinde de sevgi vardır. Hem kahraman, hem de atı birbirine karşı sorumlu görülmektedirler. At yürütülür veya yarıştırılırken sevgi temelinde hareket ettirilir, baskı ile yürütülmesi veya yarıştırılması hoş karşılanmaz. Bu hem at, hem de kahraman için sonun başlangıcı olur. Kahraman zor duruma düşse bile sadece kendi canını kurtarmaya yeltenmemeli, ona moral vermelidir. Çünkü at onun savaş arkadaşısıdır. Aksi durumda at bunu bağışlamaz, süreç içerisinde kendisine yapılan haksızlığın acısını alır, iyiliği ise hiçbir zaman unutmaz, bedelini öder.

"Bir Kazak masal metninde küçük kardeş büyük kardeşini ejderhadan kurtarmaya gider. Altın dağın çevresinde ejderhayı uzun süre kovalar, fırlatır atar. Bu koşturma sırasında atının ayaklarının gücüyle dağlar yarılar. Büyük kardeşin atının iki ayağı bu yarıkları atlarken kırılır, yürüyemez olur. Küçük kardeş, ağabeyine, terkisine binmesini ister. Büyük kardeş atını terk etmek üzereyken atı dile gelir, kendisini bırakmamasını ister. Bunlar Tanrı'ya yakarır, atın ayakları, iyileşir, adam atına binerek geri döner".⁽¹⁾

At ile iyi ilişkiler içinde olmak insanın iç dünyasının göstergesidir. Bu ilişkinin kurulamaması sadece insanı değil, atı da üzer. Destan, hikâye ve masallarda kahramanın yaralanması halinde atı ona bakar, dili ile hem kendi yaralarını, hem de sahibinin yaralarını iyileştirir. Koblandı Batur destanında da Koblandı düşmanla yaptığı savaşı kazanmak için Burul adlı atına sert davranır. Onu inciterek yürütür, dinlendirmez, kamçılar. Koblandı'nın amacı bir an önce düşman şehrine ulaşmak, düşmanı bekmediği bir anda bozguna uğratmaktır.

(1) Potanin'den naklen Lipets 1984 : 243.

İsteğini hayata geçirmek için atına ceza vermekten çekinmez. Burul ise dile gelir, bu cezalandırmayı kendine reva görmez, fakat sahibinin bu isteğini de yerine getirebilmek için büyük bir gayret sarf eder, gerekirse ölüme bile razı olur: "Bir pelivanla savaştın, beni dinlendirmedin, üstümden eğeri almadın. İkinci bir kahramanla dövüştün, beni dinlendirmedin. Üçüncü düşmanla dövüştün beni dinlendirmedin, üstümden eğerimi almadın, beni tımar etmedin. Söyle günahım nedir?" (Lipets 1984 : 403). Koblandı yaptığından utanır, atını dinlendirmek için eğerini alır, eğerle birlikte atın sırt derisi de kopar. Burul dinlendikten sonra yeniden eski gücüne kavuşur.

Bu ifadeler Türk kültüründe ata duyulan sevgi ve saygıyı göstermektedir. Atın da bir canlı olduğu, ona bir dost gibi yaklaşılması, dinlendirilmesi, bakımının yapılması vurgulanır. Savaşı kazanmada atın payı büyüktür. Yenilme durumunda ise kahraman suçu kendine yükler. Hatta atına bir zarar verilmemesi için canını ortaya koymaktan çekinmez.

"Altay Türkleri destanında bu konu daha geniş şekilde yer alır. Toprağına girmiş olan Kulye Han'ı yakalayan Teymur Han şöyle der:

*Atı neden incitiyorsun
Eğer kötülükse bana vur
At bir kötülük yapmadı ki
Ben yönetiyorum atı
At yönetmiyor ki beni*

Ölümcül savaşta Kulyer Han galip gelir ve Teymur Han'ın atını ser best bırakır." (Lipets 1984: 188).

Kahraman için atı canı kadar azızdır. Koblandı Batır Kalmuk Kobıktı

Han tarafından esir edilmiştir. Kaçış yolu bulursa da atı Burul'a yapılan işkenceye dayanamaz, bu plânını bir süre erteler, ortaya çıkar; "Bana ne istersen yap, ama Burul'u incitme"der. Yenilen kahramanın sağ salim olarak ülkesine dönmesinin sağlanmasını vasiyet ettiği en değerli varlıklardan biri ailesi, diğeri ise atıdır. Ölüme giderken bile atının kurtarılmasını, ona sahip çıkılmasını ister.

7. Atlı ve Yaya

Dede Korkut Kitabı'nın Uruz Bey'in Tutsak Olduğu Boyu'da "yayanuñ umudu olmaz" denilir (Ergin 1994:161-162). Kaşgarlı'da bu düşünce "kuş kanatın er atın (DLT, 1985, I : 34-35) "biçiminde geçmektedir. Türk edebiyatının önde gelen yazılı ve sözlü eserlerinde görülen bu düşünce tarzı Türklerin tarihteki yaşayış biçimiyle ilgilidir. Kişinin yiğitliğinin belgelerinin en önemlisi bir ata sahip olmasıdır. Yaya adamın umudu olmadığı gibi, bu sistem içerisinde önemli bir yeri ve değeri yoktur. Atsız kişi kanatsız kuşun yaşama şansı olmayacağı için atsız bir insan da başarı şansını ve yeryüzünün düzenlenmesi ve hakimiyetinde söz hakkı yoktur. Yeni Dünya düzenini belirleyen savaş araçlarının başında uçaklar, füzeler, tanklar gelmektedir. Eski Dünya düzenini belirleyen unsurların başında ise at yer almaktadır. Atı olanın gücü, devleti, toprağı, özgürlüğü olur. Yaya kişinin bunları sağlaması mümkün değildir. "Hunlar ve Altaylarda süvariliğin doğumla birlikte Tanrı tarafından verildiğine inanılır. Bu sebeple atla süvari arasında kuvvetli bağlar vardır. Bu çevrelerde erkek çocuğun bile yürüyerek bir yerden bir yere gitmesi utanılacak bir durum olarak algılanmıştır. Hunlar her zaman at sırtındı savaşmışlardır. Kazak destanında

düşman Hanının elçisi yaya yürüyüp geldiği için dilenci sayılmıştır. Yolda bu elçiye yabancı köpekler saldırmış ve atından düşmüştür. Atını kaçıran veya belli bir amaç için yola çıkan kişinin atından düşmesi utanç verici konuma düşen kişi kabul edilmiştir." (Lipets 1984: 240-241).

Tespitlerimize göre Türklerde atın sahibi olma, özgürlüğünü hissetme, özgürlüğüne kavuşmuş insan duygusuna kapılma düşüncesiyle eş anlamlıdır. Ata bir çırpıda binme, kendini orada rahat hissetme duygusu Türk insanına psikolojik bir güç verir. Bu rahatlık padişahı bile yoktur, padişah sürekli saltanat kaygısı çeker. Oysa kahraman veya binici atının sırtında kendi kendinin beyi veya padişahıdır. Uzayıp giden bozkır keşfedilmeyi veya Türk ellerine katılmayı beklemektedir. Yeni yerlerin alınması bu duygular içinde oluşmuştur. Dede Korkut'ta "geçen at ayağı çabuk ozan dili çevik olur" atasözü bu gerçekliği ifade eder. Atın ayağının çabukluğu, hızlılığı düşünce ve duygularda değişmelere yol açmış, yeni bir yapının ve sistemin oluşmasının başlangıcı olmuştur. Kazak Türklerinde görülen *bir kişinin sesi çıkmaz / yürüyenin tozu kalkmaz* atasözü ile Moğollarda görülen *'bir kişinin sözü yok/yürüyenin tozu yok'*⁽¹⁾ atasözü bu anlayışın ifadeleridir.

Birliğin sağlanmasından sonra harekete geçen topluluğun atlarının çıkardığı toz gökyüzünü tutar. Tozun varlığı çokluğu, kalabalığı, birlikte harekete geçen gücü sembolize etmektedir. DLT'te "atlanmak" mastarı bütün orduyu kapsar (DLT, I : 352-353). Savaşa giden erler atlanırlar. Erzincan ve Erzurum yöresinde kız istemeye giden dünürçüler için "atlı" sıfatı kullanılmaktadır. Bu ki-

1. Potanın'den naklen bkz. Lipets 1984 : 242.

şiler yaya da olsa bu sıfatla adlandırılmaktadırlar. Dünürçülerin atlı olması hem güvey evine, hem de kız evine prestij sağlamıştır. Atlı olmak zenginliğin de ifadesidir. Bu zenginlik sadece maddî değil, atlı kültürün tarihî ve genetik niteliğini verir. Terimin bu haliyle yaşaması bu köklerin sağlamlığını göstermektedir.

Ata binış, onun üzerinde duruş ve inişin belirli kuralları, yöntemleri vardır. Binicinin ata pratik bir şekilde binmesi, atın üzerinde biraz mağrur ve dik durması beklenir ve istenir. Ata sağından binilip sağdan inilmesi bir kural olarak vurgulanır. Baytarnameler ve destanlarda üzengiye basmadan sıçrayıp ata binmek yiğitlik, hızlılık ve pratikliğin belgesi sayılır. Binicinin çevik hareket ederek ata incitmeden binmesi gerekir. Binici, at üzerinde, ağaca konan kuş gibi hafif durmalıdır. Yarış veya atı başka bir sebeple koşturma durumunda ise binicinin atın üzerinde öne, atın boynuna doğru eğilmesi istenir. Yarışın sonucunu belirleyen faktörlerden birisi atın gücüyle ilgiliyse, diğerleri binicinin yarış sırasındaki hareketliliği, duruşu, eğrin atı incitmeyecek şekilde rahat olması ve binicinin eğri üzerinde rahat etmesiyle de ilgilidir. A. Borisov'un ifadesine göre "Türkmen süvarisi atı tam anlamıyla ileriye doğru serbest bırakır, dizgine mümkün oldukça dokunmaz. Eğer üzerinde atın boynuna doğru eğilir ve bu hem biniciye, hem de ata kazanma duygusu verir". Altay Türkleri destanlarında ata bir çırpıda sıçrayıp binme ve bedeni ileri doğru atın yelesine yapışacak şekilde eğmek gerekliliği üzerinde durulur" (Lipets 1984 : 226). Kazak Türklerinde de öne doğru eğilerek atı koşturmak, gövdeyi öne, ayakları geriye doğru bırakmak suretiyle yarış sürdürmek biçimi egemendir. Bu binış şekli yarış dışı zamanlarda da uygulanır.

Biniş yöntemi atın rahat koşmasını, fazla kuvvet harcamamasını, hız kazanmasını sağlar. Akıncı bir geleneğe sahip olan Türkler, at sırtında devamlı hareket etme özelliği gösterirler. Hunlardan bu yana atlı kültür ve medeniyetin bütün unsurlarını taşıyan Türklerin, genetik sebeplerden dolayı da at sırtında, özellikle yarış ve koşu esnasında, öne doğru eğik duruş tarzını benimsedikleri düşünülebilir. Özellikle savaşlarda atın boynuna saklanma, düşmana hedef olmama gibi sebeplerle at üzerinde eğilme pozisyonu alma, bu tekniğin doğuş sebebi olabilir. Ayrıca üzengi hafifçe attan ayrı tutulur. Kazakistan Türkleri yarış öncesi veya başka sebeplerle dinlenme esnasında atları üzerinde durmak ve hazır beklemek gerekiyorsa, rahatlamak için at üzerinde yatma pozisyonu alırlar. Ayaklardan biri atın sırtına, sağısına gelecek şekilde, evde bir kanepede uzanılıyormuş gibi boylu boyunca yatma vaziyeti alabiliyorlar. Bu durumda atın boynu yastık, sırtı ise yatak vaziyeti görür. At da bu eğitimi aldığı için hareketsiz bekler, binicinin rahat etmesine yardımcı olur. Bu biniş tarzına her millette rastlanmaz. Türk ve Moğollarda görülen bu teknik Türklere has özelliktir. Kişi, eğere berk oturmalı, sıkı durmalıdır. Atın koşturulmasında binicinin bir öne, bir arkaya yalpalaması durumunda atın hareketi kısıtlanır, hızı engellenir. Kahraman her zaman atında berk oturur. Tecrübeli binici bu gerçekleri bilir, ona göre hareket eder. Kahraman veya binicinin yeteneği ata biniş biçimiyle yakından ilgilidir. Yetenekli bir binici, herhangi bir nesneyi atından inmeden yerden alabilir. Özellikle savaş esnasında savaşmakta kullandığı aletin yere düşmesi durumunda kahraman atından inmeden yerdeki bu nesneyi eğilerek alır. Günümüz Türkiye Türklerinde bu gelenek cirit oyununda kendini göstermektedir. İyi bir oyuncunun kendisine fırlatılan cirit değneklerini elindeki

değnekle savuşturmadaki başarısının yanısıra, yerdeki değnekleri de atının üzerinden eğilmek suretiyle alması gerekir. Kazak Türklerinde görülen ve bir yarış oyunu olan "tenge aluv" oyununda da aynı özellik hakimdir. Oyuncular daha önce belirlenen yerdeki parayı, mendili veya başka bir nesneyi atın üzerinden eğilip almak zorunda-dırlar. Kökbörü oyununda da bu teknik uygulanır. Bütün bu yarışlarda at hızlı bir şekilde, dörtmala koşturulmaktadır. Binici ve oyuncunun başarısı atın hızlı hareketi sırasında gösterdiği maharef ve çevikliktir. Koblandı Batır destanında bu çevikliğe ilişkin ifadeler bulunmaktadır. Koblandı esir edilmiştir. Oğlu Bokenbay, babasını kurtarmak üzere harekete geçer. Annesi oğlunu daha olgunlaşmamış olarak görür. Gitmemesi, yola çıkmaması için ona yalvarır. Fakat Bokenbay yiğitliğini göstermek, annesinin korkularını hafifletmek, onu inandırmak istemektedir:

"Ata rahatça oturup

İleriye atıldı

Yeniden taşı alıp

Yiğitliğini kanıtladı

(Lipets 1984 : 370)

Destan kahramanı atı üzerinde kendini özgür hisseder. Bu çerçeve içerisinde kendini yeryüzünün yönetiminden sorumlu tutar. atının sırtı onun köşkü, sarayıdır. En güvendiği mekân burasıdır. Güvendiği, inandığı varlıkların başında atı gelir. Atının sırtında hiçbir şeyden korkmaz. Kahraman atı üzerinde sağlam oturmalıdır. Düşman onu kılıç, kargı veya süngü darbesiyle olmasa bile, atından düşürdüğü zaman yenilmiş sayılır. Bazı destanlarda attan düşürülme kahramanın ölümü ile sonuçlanır ve destanın sujesi değişir." Tuva Türkleri

destanında Boktu Kiriş attan düşer ve parçalanır. Kazak Türkleri destanlarından Kozi Körpeş destanında da Kozi Körpeş'in babası doğum haberini duyduğu oğlunu görmek üzere acele ettiğinden attan düşer, ölür, Kozi Körpeş öksüz kalır. Kozi Körpeş büyür, beşik kертmesiyle evlenmek ister de kızın yakınları buna izin vermez, anlaşmayı bozar, bölgeden göç ederler. İki genç nice zorluktan sonra murata eremez, bu yolda can verirler" (Lipets 1984: 228).

Konuklara yardım etmek, onları karşılamak ve ağırlamak Türklerin geleneksel özelliklerindendir. Dışarıdan gelen veya evden ayrılan konuğun atının dizgininden tutulması saygı ifadesidir. Aile büyüğünün atlı gelmesi durumunda da ailenin diğer bireyleri atın dizginlerini tutarlar. Bu gelenek destanlara ve hikâyelere de yansımıştır. Konuk veya kahramanla ne kadar ilgilenilirse atıyla da o kadar ilgilenilir. Atın sahibi atına yem verilmeden yemek yememeyi tercih eder. Ev sahibi de ata her türlü bakımı yapar; yemini, suyunu verir. Ata gösterilen ilgi konuğa gösterilen ilgi ile eş anlamlıdır. Ata iyi bakılmaması veya yemlenmemesi hakaret sayılır. Konuk veya kahraman bunu kendine hakaret sayar. Koblandı Batır destanında bu karşılama törenlerinden biri tasvir edilmiştir. Seferden dönenler büyük şenliklerle karşılanır, atlarının dizginlerinden tutulur, en iyi şekilde ağırlanırlar.

Gerçek hayatta var olan birçok gelenek sözlü gelenek kültürüne de yansımıştır. Yolda karşılaşılan iki atlıdan yaşça daha genç olanı büyüğe yol verir. Atlı devlet hizmetlisi ise devlete duyulan saygı gereği diğer atlı veya atlıların ona yol verdikleri müşahade edilmiştir. Birlikte yola çıkma durumunda genç olanın atının büyük olanın atını geçmemesi gerekir. Bu geleneğe Kırgızların Manas

destanında da yer verilmiştir. "Kahramanlık, ünlülük, toplum içinde tuttuğu mevki bakımından üst durumda olan Manas, kendinden önceki neslin temsilcisi olan Koşoy'un yanına gittiğinde atından iner ve onun atının dizginlerini tutarak saygı gösterir." (Lipets. 1984 : 248).

Kahraman veya süvarinin atına sahip olması, savaş meydanında atını düşmana kaptırmaması gerekir. Böyle bir durumda şerefi lekelenmiş biri konumuna girmekten utanır. Dede Korkut destanlarından "Kan Turalı"da buna uygun bir davranış geliştiğini görüyoruz. Kan Turalı'nın atı savaş meydanında öldürülür. O, yeni evlendiği eşinin terkisinde memlekete döner. Bu durumdan büyük bir hicap duyar, başkalarının bunu görmesinden endişe eder. Eşinin bunu başkalarına aktaracağı, şerefini lekeleyeceği şüphesi ise hepsinin ötesinde bir duygudur. Bu kuşku ile eşini öldürmeyi bile düşünür (Ergin 1994 : 196-197).

Erkeğin başkasının, özellikle kadının atının terkisinde gitmesi utandırılacak bir durum olarak görülür. Ancak kaçınılan kız veya gelinin terkide götürülmesi normal karşılanır. Koblandı Karlığa'yı atı Burul'un terkisinde götürür. Atının yolda giderken yaya birisini terkisine alıp götürmesi ise saygı veya yardım ifadesidir. Bu taktirde tahkır söz konusu değildir. Kahramanların önemli özelliklerinden birisi açlara yemek, yayalara at vermektir. Halkını bay (zengin) etmek, yoksullara, mazlumlara yardım etmektir. Ancak bütün bunların ötesinde akıncı veya kahraman atının sırtında yalnız olmak ister. Bunun sebeplerinden biri düşmanla karşı karşıya kaldığında rahat hareket edebilme, diğeri ise canı kadar sevdiği atının fazla yük altında ezilmemesi, yorulmaması duygusundan

kaynaklanır. Göç zamanları ise atlarına yük vurmak yerine, kadınları taşımayı tercih etmişlerdir. Kahramanın atı yük için değil, kavga içindir, buna yük yüklemek düşünülemez.

8. Seyis

Seyis tipi geleceğin, uzak görüşlülüğün, at biliciliğinin sembolü olarak görülür. Güçlü, pratik, dayanıklı ve görkemli atları onlar bir bakışta anlayabiliyorlar. Bütün güzel atların hepsi bu bilicilerin ellerinden, gözlerinin önünden geçiyor. Seyisler geleceğin cins atlarına evlâtları gibi bakıyor, besliyor ve bakımını yapıyorlar. Bu tip atlar mağara, göl veya sema aleminden gelen atlardır. Halk anlatmalarında seyisler genellikle yaşlılar arasında bulunmaktadır. Yaşlılardaki tecrübe birikiminin at terbiyesi ve yetiştiriciliğinde olumlu etki yapacağı düşüncesinin bunda etkili olduğu düşünülebilir.

Seyisin bir görevi de Han'ın veya beyin oğluna özel eğitim vermesidir. Öte yandan kahramanın dayısı veya babası biçiminde de görülür. Köroğlu'nun babası bu seyislerden biridir. Atların bilicisidir. Bolu Beyi'ne uzun araştırmalar sonucu bulduğu tayları götürür, fakat onları beğendiremez. Bolu Beyi onun gözlerine mil çektirir. Daha sonra babasının körlüğünden dolayı Köroğlu adıyla ünlenecek olan Ali veya Ruşen Ali, babasının rehberliğinde tayına en iyi şekilde bakar, Bu Tay daha sonra Kır At adıyla ünlenen ve olağanüstü nitelikleri bulunan bir attır. Seyisin, atı beğenmeyen zalim han veya bey tarafından gözlerinin

kör edilmesi eski bir motiftir. Seyisin varlığı halk baytarlığının da işaretidir. Seyis sadece atın seçimi, yarışı, antramanı, beslenme ve bakımı ile ilgili olan bilgili insan değil, öte yandan at hastalıklarını ve bunların tedavilerini de iyi bilme özelliklerine sahiptirler. Atı en yakından tanıyan ve onun huyunu, özelliklerini bilen bu insan, ata en iyi fonksiyon veren kişidir. İyi bir seyis aynı zamanda iyi bir at bincisidir. Seyisin gözlerinin kör edilmesi motifi Türk kavimleri arasında yaygındır. Seyislerin destanlarda var olma nedenlerinden biri de güzel atların tasvirlerine neden teşkil etmeleridir. Seyislerle ilgili olaylar anlatılırken atların konumları, huyları, güzellikleri tasvir edilir.

Seyis atı o kadar yakından tanır ki, kör edilmesi hiçbir şey değiştirmez. Atın terbiyesi, bakımı ve beslenmesiyle çok yakından ilgilenir, bakımını yaptığı bu atın diğer atlardan daha iyi olmasını sağlar. Bu motife hem Türkiye Türklerinde, hem de Kazak Türklerinde rastlanmaktadır. Köroğlu destanında olduğu gibi Kazak Türkleri destanlarında da kör edilen seyisin iki tulparı en iyi şekilde geleceğe hazırladığı anlaşılmaktadır. Gözlerine mil çekilen seyis, oğlunu da alarak oradan kaçır. Hanın atlıları onun peşine düşer, kement atar, onu yakalamak isterler. Seyisin bindiği at kanatlıdır. Bir hareketle kemendi koparır, uçarak seyis ve oğlunu zorluklardan kurtarır (Lipest 1984 : 176-177).

Türkler atlarını devamlı bizzat kendileri otlatmazlar. Vadilerde, yaylalarda binlercesi kendi kendine otlar, göçmen kuşlar gibi vakti geldiğinde sahiplerinin bulunduğu mekâna dönerler. Çevre şartlarının iyi olduğu mekânlara atları otlamaya bırakan Türkler, onları uzaktan uzağa gözetmişlerdir. Yılıkların miktarı, durumu, değişik zamanlarda yakından yoklanarak takip edilmiştir.

Yılıkları gözlenmesi işi de genelde kahramanlar tarafından yapılır. Koblandı Batır böyle bir gözetlemeye gittiğinde yeni evlenmiş gibidir. Kendini yılıkların görkemli dünyasına öylesine kaptırır ki evli olduğunu, geride gözü yaşlı bir gelin bıraktığını yıllar sonra hatırlar.

9. Düşlerde At

"At, murattır" atasözünde değerini bulan atla ilgili düşünce, tabirnamelerde de geçmektedir. Düşünde atı görenin muradının hasıl olacağı inancı, sözlü gelenekte günümüzde de yaygın bir biçimde yer almaktadır. Arzu Erdoğan (1995: 280-281), yazma tabirnameler ile basılı tabirnamelerde geçen at motifi üzerinde tesbitlerde bulunmuştur. 16. yüzyıla ait bir tabirnameye⁽¹⁾ göre süt görmek mal sahibi olmak anlamına gelir. Ata binmek beyliğin, yüksek mertebelere erişmenin işaretidir. Atını bağladığını görmek izzet ve devlettir. Ata binip uçtuğunu görmek çok para sahibi olmak demektir. Rüyada alacalı at görmek meşhurluğun, kara at ululuğun, doru at padişahlığın, beyaz at sağlık ve zenginliğin, sarı at hastalığın ifadesidir. Boz at görmek hepsinden hayırlıdır. At eti yemek azızlığın sembolüdür. Kısarak sahibi olduğunu gören erkek, istediği kadınla evlenecektir. Hamile kısarak oğul sahibi olunacağını işaretidir. Çok kısarak görmek, çok para ve mal sahibi olmak demektir. Günümüz tabirnamelerinde de at görmek, ata binmek murada erişileceği, mal ve paranın artacağını ifade eder.

(1) Tabirname metni için bkz. Süleymaniye Kütüphanesi, Ayasofya Bölümü No: 1734. İstinsah tarihi 982 (M. 1575) olan eser, 90 varaklı, mensur bir eserdir.

10. Atları Adlandırma Geleneği ve Ünlü Atlar

Atlar donlarına, yaşlarına, tabiat olaylarına, huylarına, nesillerine, hızlarına, alnında yer alan akıtmalara, vücudundaki çeşitli şekillere, gösterdikleri kahramanlıklara göre adlandırılmışlardır. Özellikle binek atlarına insanlar gibi ad verilmesi geleneksel bir özelliktir. Masallarda da atlara ad verilmesi geleneğine rastlanmaktadır. Dede Korkut Kitabında geçen "Kam Pürenün Oğlu Bamsı Beyrek Boyı" zamanla masallaşma niteliği göstermiştir.⁽¹⁾

Bamsı Beyrek hikâyesinde; evlâdı olmayan kişinin yakarışlarına, Oğuz beyleri de katılır, Tanrı'ya dua ederler. Bu dualar sonucu bir çocuk dünyaya gelir (Ergin 1994: 116-153).

Saim Sakaoglu (1995: 283), Bayburt'tan derlediği bir masalın Bamsı Beyrek hikâyesinin masallaşmış biçimi olduğunu belirtmekte, oğul istemeyle ilgili dua motifinin bütünüyle kaybolduğunu, yerini elmayla çocuk sahibi olma motifinin aldığını ifade etmektedir. Bu masalda elmayı padişah ve karısı, kabuklarını atı yer. Hamile kalan kadın bir erkek doğurur, at ise kulunlar. Derviş, gelerek erkeğe "Bey Böyrek", taya ise "Bengi Boz" adını koyar. Böylece, sadece insanın değil, atın da insan gibi değerli bir varlık olduğu vurgulanmış olur. Bey Böyrek atını kardeşi kadar sever.

(1) Bamsı Beyrek veya Akkavak kızı olarak bilinen bu masal, Anadolu'nun çeşitli yörelerinden derlenmiştir. Bkz.: Sakaoglu 1995: 283.

Emrah ile Selvihan, Ferhat ile Şirin, Asuman ile Zeycan, Kerem ile Aslı hikâyelerinde hikâyeye adını veren ve bir bütünü oluşturan, birbirlerinden ayrı düşünülmeyen iki sevgili motifi, bazı anlatmalarda atla yer değiştirir. Bey Böyreğ ile Bengi Boz, Şah İsmail ile Kamer Tay bir bütünü oluştururlar. Kahramanın adı ne kadar ünlüyse, atı da, o kadar adıyla ünlüdür. Köroğlu'nun **Kır At**, Manas'ın **Ak Kula**, Alpamiş'in **Kökşubar** (Bayşubar) Koblandı'nın **Tayburul**, Kültigin' in **Başgu Boz**, Alp Salçı, **Kedimlig Doru**; Bayındır Han'ın **Keçi Başlı Geçer Aygır**, **Toklu Başlı Doru Aygır**; Hz. Ali'nin **Düldül**, Hz. Muhammed'in **Burak**, Battal Gazi'nin **Aşkar**, Hz. Hüseyin'in **Zu'l-Cenah**, Reyhan Arab'ın **Alapaça**, Manas Destanı'nda geçen ünlü at tipleri Maniker, Ak Budun, Ak Kula, Aç Budun v.b. Türk kültüründe yer edinen adı bilinen ünlü atlardır. Atlara özel ad verilmesi onların insan hayatı içinde oynadığı önemli role dayanmaktadır. Destanlarda her kahramanın bir atı, atının da bir adı vardır. Manas Destanı'nda 116 atın adı geçmektedir.⁽¹⁾

Divan edebiyatında; atın güzelliklerini, adlarını, vasıflarını konu alan kaside veya mersiye rahşiye adı verilir. Rahşiyelerin "nesib" bölümünde attan abartılı olarak söz edilir. Rahş'in kelime anlamı at demektir. Farsça olan bu kelimeye, Arapça ek getirilmek suretiyle yeni bir kelime türetilmiştir. "Edebî ıslah olarak rahşiye sadece bizim edebiyatımızda mevcuttur. Bu isim altında ne Arab ve ne de İran edebiyatlarında herhangi bir edebî tabir vardır. Arab edebiyatında bu tip şiirlere *fürûsiye* denir (Bilgin 1995: 271)".

T.C. YÜKSEKÖĞRETİM KURULU'
DOKÜMANTASYON MERKEZİ

(1) "Manas Destanında At İsimleri" başlıklı çalışmada Enver Mokeyev (1995: 289-296), atlara verilen adları: donlarına, nesline, huzına ve diğer niteliklerine göre dört ayrı grupta toplamış, her atın adını vererek anlamlarını açıklamıştır.

Sözlü gelenekte olduğu gibi yazılı gelenekte de atın nitelikleri ele alınmış, işlenmiştir. IV. Murat'ın atlarını ele aldığı Nefi'nin rahşiye kasidesinde⁽¹⁾ 23 atın adı geçmektedir: *Bâd-ı Sabâ, Tayyâr, Anka, Hümâ, Nûr, Evren, Mercan, Celâlî Yağız, Edhem, Tuma, Zâl-i Zer, Leylâ, Kapıağası Dorusu, Arslan Dorusu, Kayışoğlu Dorusu, Saçlı Doru, Dağlar Delisi, Ağa Alacası, Şam Alacası, Aşkar-ı Behram, Burak, Surâhî ve Dil-nevâz.*

11. At Damgaları

Damga, "Bir şeyin üzerinde bir nişan, bir imza basmaya yarayan araç veya bu araçla basılan nişan, im (Türkçe Sözlük, 1983, I: 270)" demektir.

Atlara damga vurulması geleneği eski tarihlere dayanmaktadır. Savaşçı Türklerin savaş anında birbirlerini tanımaları için çeşitli uygulamalar yapılır. Bu uygulamalardan biri de atlara damga vurulmasıdır. Kaşgarlı'nın verdiği bilgiye göre (1985, I: 483) Türkler tanınabilmek için atlarına birer damga (beçkem) vururlar. Düşmanın damgalı atının yurda girmesi utanılacak bir durumdur. Bu at düşmanı singeler. Tuncer Gelensoy (1995: 95-119), bir çalışmasında at damgalarını da ele almış, etraflıca işlemiştir.⁽²⁾

(1) Orhan Bilgin Nefi'nin kasideyi bizzat padişahın isteği ile yazdığını ifade etmektedir. 84 beyitlik bu kasidenin 53 beyitlik rahşiye bölümü için bkz. Bilgin 1995: 276-279.

(2) Bu çalışma "At Damgaları" başlığı taşıyorsa da Türk damgalarında en çok kullanılan hayvan motiflerinden geyik, dağ keçisi, koyun-koç, kurt, kuş, hayat ağacı motifli üzerinde etraflıca durulmakta, damgaları verilmektedir. Ayrıca bkz. Elçin 1963b : 26.

Buna göre atlarının sağı veya sol sağılarına, boyun, yanak, baldır içi ve boyun bitimine damga vurulmuştur. Damga adı eski Türk yazıtlarında da geçmektedir. Açıra Yazıtında sayısız damgalı yıklardan söz edilmektedir. Damga veya damgacı adına Yusuf Has Hacib'in Kutadgu Bilig'inde Ali Şir Nevaî'nin Muhakemetü'l-Lugateyn'inde ve Eski Anadolu Türkçesinde de yer verilmektedir. Rıza Nur (1941: 13-17) Sinop yöresinden yirmi dört at damgası tesbit etmiştir. Damgaların köken olarak Kök Türk alfabesine kadar uzandığı ileri sürülmektedir. Tonyukuk Yazıtı'nın Doğu cephesine "Tanrı korusun, bu Türk milleti arasında damgalı at koşturmadım (Ergin 1980 : 97)" ifadeleri Kök Türk döneminde damga geleneğinin varlığını göstermektedir. Anadolu'da (Erzurum, Kars ve Artvin) tesbit edilen at damgalarının bazılarında atın sahibinin baş harf veya rakamların, çeşitli şekillerinin vurulduğu Şükrü Elçin'in tesbitleri arasındadır (1988: 455). Tuncer Gülensoy (1995: 99) Türk damgalarının mağara duvar resminden *piktograph* ile *piktogram* arasında doğmuş olabileceğini ifade etmekte, ölen sahibi ile birlikte gömülen atların kulaklarında bağlı oldukları oymakların damgalarına işaret eden imlerin olduğunu belirtmektedir.

12. Binit Takımı

Binit takımı atı ve sahibini gösteren en önemli unsurdur. Özellikle, Kazakların *er* dediği *eyere* ayrı bir değer verilir. Eyer dışında dizgin, gem, alınlık, terlik, yastık vb. malzemeler ayrıntılı olarak yer alır. Binit takımının bezeklerinin hangi metalden olması gerektiği üzerinde bile durulduğu olur. Bezekler genellikle altın, gümüş, mis ve ipektir. Kullanılan nesnelerin kızlara takılan takılarla benzerliği vardır. Atlar gelin gibi süslenir. Bu eşyalar oldukça değerlidir.

Çevresinde anlatılan, destan ve masallardaki atların kahramanlıklarıyla büyüyen her çocuğun yüreğinde en iyi atlara sahip olmak düşüncesi hasıl olur. Atlı ekonominin bir parçası haline gelen çevrede konuşmanın, sohbetin büyük bir bölümünü yine at veya at kültürü oluşturmaktadır. Bu ortam içerisinde her yiğidin yüreğinde bir kahraman ve iyi bir ata sahip olmak vardır. Türk tarihinin eski dönemlerinde belli bir yaşa gelen gence ailesi veya bey tarafından at hediye edilmiştir. Bu hediye gencin artık erkek olduğunu sembolize etmektedir. Gelenek Kazak Türklerinde günümüzde de yaşamaktadır. Uygulama sırasında tören düzenlenmekte, şenlik yapılmaktadır. Düzenlenen törende gencin yakınları atın binit takımını da hediye ederler. Ailenin zenginliğine göre takımın veya eyerin değeri yüksek olur. At özel olarak bezetilir, süslenir, çeşitli takılar takılır. Kahramanın veya binicinin bindiği at geliş güzel bir at değildir. Bu sebeple atın binit takımının değerli, gösterişli olması, albenisinin bulunması istenir. Eyerin gümüşten olması, ince bir işçiliğinin bulunması tercih edilir. Hiç

olmazsa eyerin kaşının gümüşten olması beklenir. Eyerin güzelliğinin dışında rahatlığına da önem verilir. Uzun yola veya sefere çıkan kişinin rahat olması düşmanla karşılaşma sırasındaki başarısını da etkiler. Eyerin yapısı atın savaş veya yarış sırasındaki sert duruş, dönüş hareketlerinde kişinin rahat manevra yapmasını sağlar, düşmesini önler. Öte yandan eyer, sadece kişinin rahatlığını sağlayan bir nesne değil, ata da zorluk vermeyen, atı incitmeyen bir nesne olmalıdır. Eyerin atı incitmesi durumunda, eyer vurmasından dolayı atın sırtında yaralar açılır, "yağır" denilen bir hastalık oluşur.⁽¹⁾ Türklerin ata eyersiz "yabıtak" de bindikleri bilinmektedir (DLT, 1986, III: 48). Eyerin vurmaması için altına *terlik* konulur. Terliğin yumuşak ve teri emici olması istenir. Boyunluk ve sırt üstü malzemelerinin yünden olması tercih edilir. Atın belinin açılmaması ve yağır olmaması için terliğin işlevi üzerinde özellikle durulur. Atın dinlendirilmesi ve terinin silinmesi, sağlığı için gerekli olan bir unsur olarak vurgulanır (Kerimbaev 1968: 7-10). Kazak Türklerinde terlik terimiyle birlikte aynı veya yakın anlam veren *işkilik*, *tokum* ve *cona* kelimeleri de kullanılır. Dizginin de önemli fonksiyonu vardır. Destanlarda dizginin ipekten olması zenginlik işaretidir. Saha Türkleri destanlarında eyer üç köşeli olarak gösterilir ve eyerin kaşının değerli taştan olduğu belirtilir. Tuva Türkleri destanlarında atların gelişimiyle birlikte değişen binit takımı genişçe ele alınır. "İki yaşındaki tayın gem ve *gem demiri* gümüştedir. Sırtına kilim büyüklüğünde terlik konulur. Üç yaşına geldiğine sırtına eyer vurulur. İki omuzu altı yerinden, dөşü otuz iki yerinden bağlanır. Alpamış destanında da atın gelişimine paralel olarak değiştirilen binit takımından etraflıca söz edilir." (Lipets 1984: 192-194). Eyerin savaşçı veya bi-

(1) DLT'de eyer vurmasından dolayı oluşan bu hastalık birkaç yerde geçmektedir. Bkz. DLT. 1986, III: 9,342.

nicinin attan düşmemesi için sıkıca bağlanması, ancak bu bağlamanın atı incitecek veya kan dolaşımını engelleyecek derecede olmaması gerekir. Nitekim eyeri ata bağlayan nesnenin deriden olması, geniş ve yumuşak kayışların tercih edilmesi bunun ifadesidir (Er Kanatı 1987: 13-28). Gerçek hayatta uygulanan yöntemler anlatım türlerine de yansımıştır.

Atla ilgili olarak kullanılan malzemelerden biri de *kazıktır*. Kazığa bağlanan atın uzaklaşmaması sağlanır. "Destanlarda kazık üç dünyayı ifade eder: yer, gök, su. Kazık Saha (Yakut) Türklerinde hayat ağacını sembolize eder. Hayat ağacının kökleri ve budakları kazığa hizmet eder. Sahalarda hayat ağacının tepesi yukarıyı (gök), kökleri aşağıyı (yer altı) ifade eder. Hayat ağacı bu yapısıyla insanların sınırlarını alır, yumuşak huyluluk verir, iri boynuzlu hayvanlara sahiplik yapar. Tuva destanında kahramanlardan birisinin yarısı gümüş, yarısı altınla bezenmiş demir kızığı vardır. Türkiye Türklerinde kullanılan "dünyaya kazık çakmak" deyiminin anlamının yaşamakla ilgisi olduğu düşünülürse hayat ağacı inancı ile de bağı kurulabilir. Altay Türklerinde atın kazığa bağlanan urganını diğer ucunda bülbül bedenli iki ay vardır (Lipets: 1984: 200). Kazak Türklerinde semanın kazığının Kutup Yıldızı olduğu inancı hakimdir. Kutup (Demir Kazık) Yıldızına bağlı olarak semada iki yıldız vardır. Bu yıldızları iki at çekmektedir. Bunlardan biri Akboz At, diğeri Kökboz At'tır. Bunlar gökyüzünde gezerler (İbrayev 1995: 320-321).

Yere kazık çakmak yeni bir ev kurma veya yeni bir yere sahip olmayı ifade eder. Uzak geçmişte göçebe hayatları sürdüren Türklerin ataları yurtlarını yere çaktıkları kazıklarla sağlama almışlardır. Kazık çakmak; hayata bağ-

lanmayı, hayatın sürdürülmesini, aile kurmayı, yer-yurt sahibi olmayı sembolize etmektedir. Ev kurmakla "dünyaya kazık çakmak" deyiminin anlamları arasında bağ kurmak mümkün olabilmektedir.

Atı kazıkta bağlı unutmak kahramanın cinayeti gibidir. At bunu hiçbir zaman unutmaz. Altay Altın Mirze destanında Altın Mirze Coltok atını demir kazıkta unuttur. At uzun süre sahibine küser ve yanına gelmez (Lipets 1984: 201).

Kazak Türklerinde çocuğun ata ilk defa binmeye başladığı dönemde kullanılan eyer küçüktür, buna *aşamay* denilir. Eyerin arkasına takılan ve atın kuyruk sokumunun altından geçirilen kayışa *settik*, eğere bağlı olan ve atın karnından geçirilen kolona *tartpa*, üzeniyi eyere bağlayan kayışa *taralğı*, atın göğsüne takılarak eyere bağlanan ve eyerin dolayısıyla binicinin düşmesini engelleyen süslü kemere Türkiye Türklerinde olduğu gibi *ömüldirik*, eyer terkisine *kancığa*, biniş takımı için gerekli olan eşyaların bir bölümüne *cügen kurık* denilir (Oraltay 1984).

Türkiye Türkçesinde gem olarak nitelendirilen kelime Kazak Türkçesinde *cügen*, Azeri Türkçesinde *yüyendir*, gem demiri ise *avızdık* "ağızlık" olarak nitelendirilir. Dizgin kelimesi şılbır kelimesi ile, yular ise *şaycaylav* veya *şılav* kelimeleri ile ifade edilir. *Dizgini* yedeklemeye mahsus kayış *şavcay*, atın başından düşmemesi için geme veya yulara bağlı olan ve atın başına geçirilen kayış ise *sağaldırık* olarak adlandırılır.

Kamçı ise hem kahramanın silâhı, hem de atı idare etme aracıdır. Türkiye Türkçesi ve Kazakçada ortak olduğu gibi Türk Dünyasında da ortak ke-

limerdir. Kamçı en iyi savunma ve saldırı aracı olarak kullanılabilir. Kamçının at veya sığır derisinden, kamçı sapının ise gümüşten olması belirli bir tercih olarak görülür. Araştırmacılar kam ile kamçı arasında bir bağ kurmaktadır. Kamçının eski Türklerde erkeklik organı anlamına geldiği bilinmektedir. Şaman kamçısı ile kötü ruhları kovmakta, hastalıkları sağaltmaktadır. 15-25 Ağustos 1995'te Özbekistan'da işanlık geleneği hakkında yaptığımız araştırmada da işan denilen dede veya şeyhin hastaları kamçı ile sağaltma yoluna gittiğini tesbit ettik. Kamçı bu yönüyle büyüsel bir işleve sahip görünmektedir.

Yabanî atın veya binilmeye alıştırılacak atın ön ayağı ile arkadaki bir ayağı kösteklenir, köstek kayışına *şider* denilir. Atın kösteklenmesi *şiderlev* olarak nitelendirilir. Atın tek ayağından veya boynundan bağlanarak, özellikle uzun yolculukta, dinlenme esnasında otlatıldığı bir gerçektir. Ata bağlanan bu ipe *arkan* "urgan" veya "*önelik*" denilir. Dinlenme esnasında kullanılan yem torbası *atdorba* olarak nitelendirilir.

Binek atının koruyucu unsurlarından biri olduğuna inanılan nazarlık veya gerdanlık atı kem gözlerden korur. Bu unsurlardan biri ise *naldır*. Destanlarda atın altın, gümüş vb. metallerle nallandığı ifade edilir. Kazak Türklerinde nal, *tağa* kelimesiyle ifade edilir. Tayın turnağa büyüklüğündeki gümüş döküm ise *taytuyag* olarak nitelendirilir.⁽¹⁾

(1) Faruk Sümer (1983), Türklerde Atçılık ve Binicilik adlı eserinde binit takımı üzerinde genişçe durmuştur. Bu incelemede hem binit takımı, hem de binit takımı ile ilgili tarihi bilgiler, atasözü ve deyimler işlenmiştir.

13. Atlı Yarış ve Yarış Atının Bakımı ve Eğitimi

At yarışı ritüel bir özellik taşır. Kazak Türklerinde at yarışına beyge denilmektedir. *Beyge* bütün yarış ve oyunların en önemlisi sayılmaktadır.⁽¹⁾

Atın hızlı olması düşmanla mücadelede kahramanın başarısını etkileyen en önemli etkidir. Tarihî seyir içerisinde yarışların temel hedefleri vardır. Bu hedeflerden sadece biri eğlenmektir, bunun yanında başka hedefler de vardır. Erleri ve atları zinde tutmak, sefere hazırlamak, pratiklik ve dinamiklik sağlamak, savaş eğitimini sürekli kılmak bu hedeflerin birkaç unsurudur. Yarış kısa mesafeli değil, uzun mesafelidir. Manas Destanı'nda (Çınar 1996: 219) bir, üç veya altı-sekiz aylık uzun yarışlardan söz edilir. Bu yarış veya yürüyüşten çağımızda da yapılmıştır. Türkmenler Aşkabat'tan Moskova'ya büyük Karakum çölünü iki defa at sırtında geçerek ulaşmışlardır. 1995 yılında gerçekleştirilen "Manas'ın 1000. Yılı Törenleri" çerçevesinde düzenlenen at yarışına Türkmenistan'dan başlanmış, Özbekistan ve Kazakistan'ın güney bölgesi kat edilerek Kırgızistan'ın Talas bölgesinde son verilmiştir.

Uzun mesafeli yarışlara her atın dayanması mümkün değildir. Türk kavimlerinin atları tarihî kaynaklarda belirtildiği üzere burada da dayanıklılıklarını göstermişlerdir. Kazak Türklerinin yarış atlarına önem vermelerinin temel sebebi, hem atların tarihî rolü, hem de yarışın sosyal yönü ile ilgilidir. Bunun için yarış atının seçimi, bakımı ve beslenmesine ayrı bir değer verilir.

(1) 7-14 Ağustos 1995 tarihinde gerçekleştirilen Kazak şairi "Abay'ın Doğumunun 150. Yılı Törenleri" çerçevesinde Kazakistan'ın Semey şehrinde, iki kategoride düzenlenen beygede yarış mesafelerinin birincisi 20 km, ikincisi 40 km. idi. Bizim de tanıdığı olduğumuz Beygede (yarışta) Cumhurbaşkanı Nazarbayev tarafından para ödülü dışında, birinci gelene otobüs, ikinci gelene kamyon, üçüncü gelene otomobil armağan edildi.

Dedebayev (1994: 13-14) in bildirdiğine göre Kazaklarda yarış atları bahardan güne kadar yaylada yaylatılırlar. Bu atlar serbestçe kendi başlarına yayılır, oturlar. Sürekli yürüdükleri için tamamen semirip şişmanlaşmaz, orta derecede bir semizliğe sahip olurlar. Kış günleri onu temiz ve sıcak yerde muhafaza etmek, gücünü düşürmemek ve azdırmamak için binmekte yarar vardır. Atın yarışa hazırlanması iki buçuk aydan az tutulmaz. Hazırlık aşamasına nevrüz ayının başlangıcından itibaren (21 Mart) başlanılmasının uğur getireceğine inanılır. Nevruzun ilk gününden itibaren her gün akşama doğru üç dört kilometre yol gidilir, gelir. Bu yürüyüşten sonra terleyen atın teri alınır, çılbırı kısa tutularak yere yatması, dinlenmesi önlenir. Sabah ata ilk önce azca yonca veya ot verilir, suvarılır. Ardından 1 kg. (2.5 kadal) sulu bir yem verilir. Daha sonra önüne bolca yem konulur. Akşama doğru, tekrar üç-dört km. bir mesafe kat edilir.

İlk on beş gün bu bakım ve hazırlık çalışmasına devam edilir. İkinci onbeş günlük sürede ise at iki veya üç günde bir yürüyüşe çıkarılır, fakat yeminde herhangi bir değişikliğe gidilmez. Bu dönemde atın midesi yeme alışır ve bununla güç kazanır. Hazırlığın ikinci ayında ve ot eskisinden daha az verilir ve suvarılır. Birinci ayda sabah verilen yem bu dönemde verilmez, ancak akşama doğru yaklaşık 800 gr (2 kadal) sulu yem verilir. Ot ve yemin ölçüsü ile verilmiş zamanı arasında değişiklikler olabilir. Bazı durumlarda atın üç veya dört günde bir yürüyüşe çıkartıldığı ve dinlendirmeye alındığı günlerde az sulu yem ve yonca verilir. Atın karnında şişlik olursa, adeta yürüyüş ile yürütülür. karnının güç kazanması sağlanır.

Atın bakım ve hazırlanması yarışa bir, bir bucak hafta kaldığında daha bir önem ve değer kazanır. Yürüyüş çeşitlerinin tümü bu süre içinde gerçekleştirilir. 4-5 km. lik yol gidilip dönülür. Yürüyüşe *adeta* yürüyüş şekliyle başlanır. Adetadan *tırısa*, *tırıstan rahvana*, oradan *dörtne* yürüyüş şekline geçilir. Daha sonra tersine bir şekil ile dönülür. Avluya 100 metre kalındığında at, tekrar *adeta* yürüyüş şekline geçirilir. Binit takımı üzerinden alınmadan terinin soğuması için bir süre *adeta* yürüyüş şekli ile yürütülür. Daha sonra binit takımı üzerinden alınarak kişinin yedeğinde yürütülür. Böylece atın tıknafes olması, terlemesi sonucu üşütmesi önlenmiş olur. Akşama kadar avluda tutulan at, gece yerine götürülür. Sabah erkenden ata önce azıcık yonca ve sulu yem verilir. Sulu yemden sonra da yonca veya ot verilmesi gelenektendir. En son olarak içebildiği kadar su verilir. Beslemeden sonra buz gibi soğuk su ile yıkanır, kurutulur. Sırtı iyice örtülür, yürütülür. Bundan sonra ata bir kucak ot verilir ve suvanılır. 800 gr. sulu yem verilir ve sabaha kadar dinlendirilir. Atın fazla yağları gidinceye kadar bu safhaya devam edilir. Yarışa iki üç gün kala atın çilbırı kısa bağlanır. Geceleri uyuması, yere yatması engellenir. Böylece uzun yola dayanıklı olması sağlanmış olur. Kazaklarda yarış atının hazırlanmasına belli bir törenle başlanır. Sartkoca (1995: 157-158)'nin verdiği bilgiye göre yarış atı Kutlu gün olarak kabul edilen çarşamba veya pazar günü öğleden sonra tutulup yıldıktan alınır, başına yular takılır, alnına tereyağı sürülür. Tepesinden sağrısına kadar süt veya süt ürünleri dökülür. "Ak damga tapsırdım ağız aldına çık" denilir, birinci gelmesi için iyi dileklerde bulunulur. Kibleye çekilip, bağlanır. Ayağına köstek vurulmaz. Serbest veya urganlı olarak otlatılır. Yarışa çıkmadan önce özel olarak hazırlanan gemle gemlenir, kâhkülü toparlanır, kuyruğu bir örük halinde örülür. Her örümün arasında bir boş kıl bırakılır. Bu

gelenegin orta çağda da var olduğu ileri sürülmektedir. Moğollarda da aynı gelenek vardır. Kuyruğuna 7 veya 15 sülün tüyü takılır. Yarışa çıkmadan önce ve yarıştan geldikten sonra ata saçı saçılır. Saçıdan yiyenler "beygeli bolsun" derler, bu "her zaman yarışı kazansın" demektir. Yarış alanına kadar, at yedeklenerek götürülür. Jokey "şabandoz" yarış alanına başka bir ata binmiş olarak gelir. Yarış atına eğer vurulmaz, eğersiz olarak yarışılır. Jokeyin 8-12 yaşında ve hafif olması istenir. Jokeylerin erkek olması kuraldır, hanımların yarışmas doğru kabul edilmez. Yarışın kızların sağlığına da uygun olmayacağı düşünülür. Her seyis atını kem gözden ve dilden sakınmak için yarış anına kadar atını örtülü tutar. Örtünün ak renkli, motiflerle süslü ve saçaklı olması gelenektendir. Ak renk ak alını simgeler ve ata güneş ışığını yansıtmazp at güneş ışığından, süsler ise nazardan, büyüden korur.

Jokeyin kamçısının sapı bir karış, kamçı bölümünün ise yaklaşık 35 cm. olması istenir. Kamçı sığır veya yıldı derisinden olur. Gelenekte yarış atı satılmaz. Kız istemeye giden dünürler görkemli ve hızlı atları tercih ederler. Atın başı kutsallık vereceği inancıyla ağaçlara, dağ tepelerine konulur.

Tatarlarda atın yarışa hazırlanmasına veya eğitilmesine yaraklamak denilir (Ahmetcan 1995: 304). Yarak (carak) kelimesi günümüzde de Kazak, Özbek, Kırgız ve Türkmenlerde silâh anlamında kullanılmaktadır. Kelime, Dede Korkut Kitabı'nda da silâh anlamındadır. Türklerin atın eğitimini veya yarışını savaşa bir tür hazırlık olarak gördükleri buradan hareketle anlaşılmaktadır. Bunun tarihî sebepleri vardır.

Destanlarda yarışlar bir mücadele ve toy biçiminde görülür. Sağlanan başarı sadece kahramanın başarısı olarak nitelendirilmez. Başarı kahramanın mensup olduğu halkın, kavmin, milletin de başarısıdır. Yarışmaya giren kişi sadece kendini değil, halkını da temsil eder. Kahraman bir semboldür ve halkının yüz akı, arı ve namusudur. Yenilgisi durumunda mensup olduğu topluluk da yenilmiş sayılır veya bu topluluk kendini aşağılanmış hisseder. Kahramanın görevi ve işlevi halkını en iyi biçimde temsil etmektir. Kahramanın başarı veya başarısızlığı ise atına bağlıdır. Yarışın kaybedilmesi utanç vericidir. Kaybeden sadece kahramanın kendisi değil, halkıdır. Kahraman bu haliyle halkının namusunu temsil etmektedir. Yarışlar eğlenmenin yanında eğitime aracıdır. Yarış, kutsallık unsurları taşımasıyla ayrı bir önem ve değer kazanmaktadır. Yarış kazanan ata halkın büyük bir sevgi ve saygısı olur.

Yarışlar sadece insanlar arasında geçmez. Yarışa giren atlar insanlar gibi düşünür, yarış kazanmak için büyük mücadeleye girer, hile yapmaktan çekinmezler. Atın binicisi de hileye başvurabilir. Hasminin gözüne toz atar. Kazak Türklerinin Kulager destanında Kulager adlı atı yenemeyeceğini anlayan kişilerin ona tuzak kurdukları ve başına bir balta ile vurarak onu öldürükleri acı bir biçimde tasvir edilir. Kahramanın düşmanı yenmek için yaptığı hileler de hoş görülmekte, olumlu kabul edilmektedir. Düşmanın yaptığı hilelere ancak hileler yaparak baş edilebilir.

Destanlarda yarışa giren atların hangi ülkeden geldiği, hangi boy veya millete ait oldukları belirtilir. Manas ve Alpamiş destanında bunun örneklerini görürüz (Çınar 1996: 217-224). Türkiye Türklerinde pehlivanlar güreştirilme-

den önce cazgırlar tarafından adları geldikleri yörenin adıyla birlikte ilân edilir. Yarışlarda bu gelenek atların, kahramanların ve kahramanın mensup olduğu boy ile geldiği bölgenin adı belirtilir. Yarışlara katılan atlar bu halleriyle pelivanları andırırlar.

Düğün, bayram, kurtuluş günü, sünnet ve bazı şenliklerde gerçekleştirilen at yarışları (Başbuğ 1986: 33-35) atın günümüz Türkiye Türklerindeki rolünü veren başlıca unsurlardan biridir. Bu yarışlar özellikle Erzurum, Konya, Kütahya, Kars, Bingöl, Van, Bayburt, Erzincan, Tunceli illerimizde yapılmaktadır.

14. Atlı Oyunlar

Bu grup içerisinde değerlendirilebilen oyunların kökeninin savaş eğitime dayandığı söylenebilir. Zaman ve mekâna bağlı olarak şartlara göre değişen bu oyunlar, savaşların seyirlik oyun haline gelmesidir. Atlı oyunlar çeviklik ve beceriklik isterler; oyunculara kahramanlık, yiğitlik duygusu verir ve belirli bir kişilik kazandırarak kendi varlıklarını gerçekleştirmelerini sağlar. Her oyuncu belirli bir gruba dahil olmanın huzur ve güvenini duyar. Bu oyunlardan başlıcaları şunlardır: cirit, gökbörü, atlı güreş, kız kovmak, tenge almak, gümüş almak, alaman beyge, vb.⁽¹⁾

(1) Bu konudaki değerlendirme ve oyunlar için bkz. Tötenaev 1994: 100-106; Sağındıkov 1991:114-123; Çay 1988: 141-145.

a. Cirit

Kazak Türklerinde oynanmaz. Bu oyunun yapı itibarıyla atlı göçebe kültürüne dayandığı; okun yerini cirit sopasının aldığı, Türklerin düşmana karşı sürekli hazır olmak gayesi ile savaş eğitimlerini cirit oynayarak sağladıkları düşünülebilir.

Cirit oynamak için iki takım oluşturulur. Takım oyuncularının tümü de atlıdır. Her takım, karşılıklı olarak birbirinden uzak mesafede yer alır. Takım oyuncularından biri karşı takıma yaklaşarak adını seslendiği kişiye cirdi (sopa) atar. Cirit atılan kişinin kendisini ve atını iyi koruması, cirdin kendisi ve atına değmesine izin vermemesi gerekir. Kendisine atılan cirdi ya elindeki sopa ile havada iken vurarak veya iyi bir manevra ile ciritten uzaklaşarak sağlar. Esas olan oyuncunun kendini korumasıdır, bunun için bazı durumlarda, ciritten korunmak için atının boynuna saklanabilir. Cirdi atanın da becerikli olması, atını iyi hareket ettirmesi, cirdi attıktan sonra ani olarak atını hızla bulunduğu mekandan uzaklaştırması gerekir. Erzurum ilimizde "Cirit Ekibi" bulunmaktadır. Kurtuluş günlerinde ve diğer özel günlerde Erzurum, Kars, Bayburt, Erzincan vb. illerimizde cirit oyunu sergilenmektedir.

b. Gökbörü

Kazak Türkleri bu oyuna kökpar demektedirler. Oğlak oyunu olarak tanınan bu oyuna Afganistan'da buzkaşı denir (Çay 1988: 141-145). Oyuncuların kuvvetli ve pratik olmaları gerekir. Böylece oyuncuların becerikliliği, atın

kuvvetliliği ve hızlılığı sınanmış olur. Gençler cesareti ve dinamizmi bu oyunda rol alarak öğrenir, eğitilirler. Gökbörü "bozkurt" demektir. Oyunla bozkurdun yaşayış şekli ve avlanma yöntemleri de yansılanmış olur. Altay, Tuva, Uygur, Kırgız ve Özbeklerde de bilinen bu oyun savaş taklidi bir oyundur ve Türklerin avcılık hayatlarının bir yansımasıdır. Bazı kaynaklarda Kazak Türklerinin hayvanlarına düşman olan kurtları avlamak için ritüel niteliği olan av törenlerine çıktıkları ve vurdukları kurt veya kurtları at üstünde çekiştirerek bir tür şenlik gerçekleştirdikleri, oyunun da buradan kaynaklandığı ileri sürülmektedir.⁽¹⁾

Günümüzde kurt yerine başı kesilmiş oğlak kullanılması yaygın bir gelenektir. Oğlağı belli bir mesafeden, önceden belirlenmiş daire içerisine bırakan kişi başarılı sayılır. Oyuncular arasında büyük mücadele olur, kuvvetli ve atı hızlı olan diğer oyunculardan zorla aldığı oğlağı daireye bırakır, belirlenmiş ödülü alır.

c. Atlı Güreş

Bu oyunda iki delikanlı at üzerinde güreşir, birbirini düşünmeye çalışırlar. Yere düşen kişi yenilmiş sayılır.

d. Kız Kovmak

Bayram ve törenlerde oynanan oyunlardan biridir. Bu oyun Kazaklardan başka, Kırgız ve Karakalpaklar'da da oynanmaktadır. Oyun belirli bir mesafeden hareket eden kız ile delikanlının yarışısıdır ve eğlenme amaçlıdır. Ya-

(1) Geniş bilgi için bkz. Sağındıkov 1991; Tötenaev 1994: 105; Kitapbaev 1985: 47-55.

rışta delikanlı kıza yetişirse onu kucaklar veya kolunu tutar, bazen şaka ile öptüğü de olur. şayet yetişmezse dönüş yolunda kız erkeğı kovalar, yetiştiğı taktirde delikanlıyı kamçılar. Kız *kuwuv* halkın sempatisini çeken oyunlardan biridir.⁽¹⁾

e. Tenge Almak

Tenge, para demektir. Günümüz Kazakistan Cumhuriyeti'nin para birimi tengedir ve bu söz denk olmak, denkleme, dengelemekten gelmekte, bir malın karşılığı anlamını vermektedir. Tenge aluv, yerdeki tengeyi almak demektir. Ancak para yerine yere bazı bezler bırakılmaktadır. Oyuncu, bir yandan atını dörtlale koştururken, diğeryandan yere eğilerek bu bezleri almak zorundadır. En fazla bez toplayan veya bezi eline alıp atan kişi oyunu kazanmış sayılır. Oyun sırayla yapılır.

f. Gümüş Almak

Özellikle düğünlerde oynanan bir oyundur. Gelin, havlu veya bir mendile sardığı gümüş parayı yere bırakır. Atlı gençlerden hangisi bu parayı erken alırsa, gelinin yüzünü o açar ve betaşan (yüz görümlüğü) töreninde bulunma hakkını elde etmiş olur.

(1) Abay'ın Doğumunun 150. Yılı Törenleri (7-14 Ağustos 1995) çerçevesinde yapılan atlı oyunlardan biri olan kız kuvuv (kız kovmak) oyununun sevildiğı tarafımızdan gözlemlenmiş, oyunun önemli günlerde, nevrüz bayramında da sergilendiğı öğrenilmiştir. Daha fazla bilgi için bkz. Tötenaev 1994: 105.

15. Besin Kaynağı Olarak At

a. At Eti

Türkiye Türklerinde yenilmeyen at eti, Kazak Türklerinde geçmişte olduğu gibi günümüzde de en değerli et kabul ediliyor. At eti koyun ve sığır etine göre daha esmer, sert ve ekşidir. Yaptığımız tesbitlere göre Kıpçak Türkleri at etini diğer etlere tercih ediyorlar. Özellikle Kazak ve Kırgızlarda at etinin olmadığı sofralar eksik sayılıyor. At etinin Oğuz boylarında da yenildiği ve çok sevildiği anlaşıyor. Dede Korkut Kitabı'nda attan aygır kesilir "tepe kadar et" yığılır, "göl kadar kırmızı" sağılır, yenilir, içilir. Bu et genel olarak at etidir. Ancak özellikle İslamiyet'in etkisiyle bu alışkanlık terk edilmiştir. Kazaklarda ise at eti günümüzde de en değerli besindir ve at eti fiyatı diğer hayvanların etlerine göre daha pahalıdır. Etler çeşitli şekillerde pişirilmek veya kurutulmak şekliyle tüketilir. Değerli konuklara at etinin ikram edilmesi geçmiş dönemde töre halindeyken, günümüzde gelenek halini almıştır. Kişiler ekonomik durumlarına göre bu geleneği mümkün oldukça yerine getirmeye çalışmaktadırlar. Tay eti en çok tercih edilen ettir. Konuklara atın özellikle boyun veya dös etleri verilir.⁽¹⁾ Yağı ile birlikte kurutulan at eti özellikle kış aylarında soğuğa karşı bir enerji ve güç kaynağıdır. Kazak, Kırgız, Tuva, Hakas, Saka ve Altay Türklerinin yaşadıkları bölgeler dikkate alınırsa soğuğun etki derecesi de anlaşılmış olur.

Kazak Türkleri yenilen etle insanın karakteri arasında bir bağ olduğuna

(1) Kazak Türklerinin at eti yemekleri hakkında bkz. Sadıkov 1987: 109-121; Kasımanov 1977: 26-45. Kasımanov'un **Kazaktın ultiik Tağamdarı** "Kazakların Milli Yemekleri" Latin harflerine ve Türkiye Türkçesine aktarılmıştır. Bkz. Kasımanov 1992.

inanmaktadırlar. Buna göre koyun veya sığır etini fazla yiyenler onlar gibi yavaş hareket ederler, her zaman keçi etini tercih edenler inatçı olurlar, domuz eti insanı sersemletir. At eti insana güç verir, bu eti yiyenler at gibi hareketli, enerji dolu, pratik ve güçlü olur, atın güzel huyları onu yiyenlere de geçer. Domuz eti yiyenlerin eşini kıskanmadığı, domuz gibi davrandığı, keçi eti yiyenlerin inatçı olduğu inancı Türkiye Türkleri arasında da yaşamaktadır.

At eti tarihî seyir içerisinde önemli sefer yemeği olmuştur. Timur ve Cengiz Han'ın uzun seferlerde kurutulmuş at eti yanında, gerektiğinde yanlarında getirdikleri yedek atları kesip yedikleri bilinmektedir. Çapul edilen atların hemen kesilip kavurmasının yapıldığı, böylece karşı tarafa herhangi bir delil bırakılmadığı da tesbitler arasındadır.

Açlıktan ölüm dışında kişinin bindiği atın etini yemesi töreye aykırıdır. Sep tipi atların etinin yenilmesi yasaktır. Destanlarda bu yasaklar detaylı şekilde verilmiştir. Yenilmiş kahramana kendi atını yemesinin teklif edilmesi ona hakaret sayılır. Bunun için mert düşman böyle bir teklifte bulunmaz. Öte yandan kahramanın atının düşman tarafından ele geçirilip kesilmesi, etinin yenilmesi, hatta atın kuyruğunun kesilmesi dahi ona en büyük hakaret sayılır. Koblandı Batır Destanından anlaşıldığına göre savaş zamanı kahramanın atının öldürülmesi yenilgi olarak kabul edilmektedir. Bazı özel durumla atın ayağının kırılması dahi karşı tarafın zaferi olarak nitelendirilir (Koblandı 1984: 403).

Zorunlu hallerde binilen atın etinin yenilmesi durumunda kemikleri gömülür. Buna göre atın sahibi veya kahraman ölümü halinde ahirette söz-

konusu ata binecektir. Türklerin atalarının kahramanların ölümü halinde at veya atlarının da diğer dünyada binmesi için hemen gömdükleri yapılan arkeolojik kazılardan anlaşılmaktadır. Pazırık'ta bulunan buluntular bunun önemli belgeleridir (Tekçe 1993). Bu inanç sistemine hem Türkiye'de hem de Mısır'da rastlanır. Böyle bir durumda hiçbir kemik kırılmaz. Kemiğin kırılması veya vücudun herhangi bir unsurunun eksik gömülmesi öte dünyada atın dirilmesi sırasında uzuvlarının eksik kalacağına inanılmıştır.

At etinin kurutulmak suretiyle uzun süre saklandığı da olur. Bunun için tuzlanan kazi, karta, caya ve göğüs etleri kurutulmaya bırakılır, bunlar zamanla sertleşir. Hayvanın yenebilen iç organları ise bozulacağından dolayı kurutulmaz. Kuzey Kazakistan'da at eti kurutulmadan önce ıslatılmakta, güney Kazakistan'da ise hemen tuzlanıp kurutulmaktadır. Etin kurutulması esnasında parçaların birbirine değmemesine, bol rüzgar almasına dikkat edilir. ıslatmak suretiyle kurutulmaya çalışılan etlerden su süzöldükten sonra bu etler tütsölenir. Kurutulan et pişirilirken ılık suyla yıkanır, temizlenir, böylece gevrek hale getirilir. Yaz aylarında bozulmayan ve kurutulan yegane etidir.

Kazak Türklerinin temel geçim kaynaklarından birisi hayvancılıktır. Bu kaynaklardan atın önemi, diğer hayvanlara oranla, daha büyüktür. Atın kesimi özel bir ustalık gerektirir, kemikler vücuttan eklem yerlerinden bıçakla ayrılır, balta veya keser kullanılmaz, kemikler küçük parçalara bölünmez, et büyük kaplarda, geniş kazanlarda pişirilir. Bu gelenek diğer Türk kavimlerinde de görölmektedir. Atın değişik uzuvlarından pek çok yemek yapılır. Kasimanov'un bildirdiğine göre (1977: 26-45) bunlardan biri kazıdır. Kazının birçok çeşidi

vardır: *kere kazı, sere kazı, tabıldırık kazı, bey kazısı, dönbeğ kazı, dirsek kazı*. Kazak ve Türkiye Türklerinde ortak olan etle ilgili kelimelerden biri sucuktur. Kazak Türklerinde sucuk özellikle at etinden yapılır. Yağlı et doğranıp tuzlandıktan sonra baharatla birlikte karıştırılır ve yine atın bağırsağına sıkıştırılır.

Kazakların kazı yapma usulü şöyledir: "Yılının iki taraf sırt kaburgası iki parça edilip 5-7 saat asılıp suyu akıtılır. Kazı bağırsağı birer saat tuzlu suya koyar. Yapılan kazıyla sucuklara sert ağaç parçalarından, odundan şişler hazırlarlar.

Kuruyan kazının eteğinin kalın-inceliğine göre ondan nasıl kazı çıkacağını ölçerler. Çünkü kalın kazı ensiz ince dilinir. Öyle yapılmazsa büyük dilinen kazı bağırsağına sığmaz, yapılmaya gelmez, yılının bağırsağıyla kazısı artar. İşte, dönderilmeyen kazı, dönderilen kazıdan lezzetsiz olur ve çok saklamaya gelmez. Kazı dilen bıçağın keskin olması şart. Öyle olmadığı zaman kazının yağını mıncıklayıp dağıtıp atar. Her bir kaburganın etek tarafındaki yağından başlayıp birbirine karıştırarak bağırsağına tıklır. Çıtf kazı bu usulle yapılır. Kazı bağırsağına tıklımadan önce iyice tuzlanıp biber, sarımsakla tatlandırılır. Çok semiz kaburgaların eti, yağı çok kalın olup bağırsağına sığmadığı durumlarda, hünerli yapılacak karar, etle buruşuk yağını beraber dilerler. Böylece kesilenlerden ayrı kazı veya sucuk yapmada faydalanılır.

Yapılan kazı ve sucuğun iki başı şişle büzülerek bağlanıp kurtulmaya, sertleştirilmeye bırakılır. Çok semiz kazılara kaburga yetmez de kalırsa etek kazı, kemiksiz diye adlandırılan kaburgasız kazılar yapılır". (Kasımanov 1992: 34-36).

b. Kımız

"Kımız, kımız mayasındaki mikroorganizmaların etkisi ile sütün fermentasyonu ile oluşan bir süt içkisidir" (Yaygın 1993: 22). Özellikle kısırak sütünden yapılan bu içeceğin hastalıkları tedavi edici özelliğinin bulunduğu, karbondioksit ihtiva ettiğinden mide hastalıklarının tedavisinde kullanıldığı, antiseptik olması nedeniyle hastalıklara karşı bağışıklık kazandırdığı, bağırsak çürümelerini önleyici ve yenileyici niteliğinin olduğu, idrar yolu hastalıklarının tedavisinde kullanıldığı, sindirimi kolaylaştırdığı, sinirleri gevşettiği tesbit edilmiştir.⁽¹⁾

Kazak halk şairi Canbıl Cabaev kımızın özellikleri hakkında şöyle demektedir:

Üyürülgen sarı altanday sarı kımız

Avruwga em, savga kuwat, darı kımız

(Damağa tat saf altın gibi sarı kımız)

Her derde deva, insana kuvvet, şifa kımız)

(Çınar 1996: 276).

Canbıl'ın da belirttiği üzere kımız "derde deva, cana şifa'dır. Besin değeri yüksek hazmı kolay bir içecek olup kekremsi bir tadı vardır. Ata içkisi olarak bilinen kımız içerisinde "2 molekül etil alkol ve 2 molekül karbondioksit vardır." (Yaygın 1992: 47) .Kımız uzun süre bekletirilse alkol oranı artar.

(1) Geniş bilgi için bkz. Doğru 1995: 322; Yaygın 1992: 52-63; Ilgar 1990: 7-8.

Kımızın birçok çeşidi vardır: ağız kımız, tünemel kımız, kunan kımız, korabalı kımız, bal kımız, Kımızın kısrağın yaşına göre sertlik derecesi değişir; üç yaşındaki attan elde edilen kımız tatlıdır. Üç yaşındaki ata kunan denildiği için kunuya da *kunan kımız* denilir. Dört yaşındaki kısraftan elde edilen kımıza dönen kımız "orta sert kımız", beş yaşındaki kısraftan elde edilen kımız *besti kımız* "çok sert kımız" denilir.

İnek sütünden veya endüstriyel yöntemlerle kımız elde edilebilmekteyse de bunların hiçbirinin geleneksel yöntemlerle elde edilen kımızın lezzetini vermediği söylenmektedir. Kımız oluşum sırasında kısarak sütünde asit ve alkol fermentasyonu olmakta, protein ve mikroorganizmada değişme gerçekleşmektedir (Yaygın 1993: 43-48).

Kımızın sağlık için önemi ve besin değerini tesbit eden İngiltere, Fransa ve Almanya'da kımız çiftlikleri kurulmuştur. Türkiye'de ise İzmir'e 31 km. mesafede bulunan Kemalpaşa ilçesinde **Alaş Kımız Üretim Çiftliği** adında bir çiftlik vardır. Doğu Türkistan Kazak Türklerinden Şirzat Doğru tarafından 1989 yılında kurulan bu çiftlik, 200 dönüm araziden oluşmakta, üretilen kımız hem Türkiye'de, hem de yurt dışına pazarlanmaktadır. Şirzat Doğru'nun (1995: 322) verdiği bilgiye göre geleneksel yöntemlerle kımız üretimi şöyle yapılmaktadır:

Kımızın ilk mayası Kuzu Şirdan'dır. Buna aynı zamanda Türk mayası da denir. Bu maya, yeni sağılmış kısarak sütüyle saba adı verilen, kayın ve kızılca ağacı dumanıyla tütünlenendirilmiş, atın derisinden yapılmış tulumlar içinde üretilir. Belli sıcaklıkta karıştırılıp, piskek tabir edilen tokmakla dinlendire dinlendire dövülür. Bu şekilde sütün mayalanması, fermente edilmesi sağlanmış olur.

Söz konusu kaba, yani *sabaya* zaman zaman kısırak sütü ilave edilerek ve dövülerek bu işlem tekrarlanır. Her defasında, süt ilave edildikçe, iki saatte bir en az bin kez dövülür. Bugün bu işlem sanatoryumlarda ve büyük üretim merkezlerinde endüstriyel yöntemlerle yapılmaktadır.

DLT'te de geçen kımız (1984, I: 365; II: 12, III: 197), Ziya Gökalp'in

Atamın içkisi köpüklü kımız

İçme dedi arpa suyu bir Kırgız

dizelerinde de görüldüğü gibi Türklerin millî içeceği. Kımız Türklerde kutsal bir nimet olarak algılanmış her yıl mayıs ayında Orta Asya Türkleri arasında *kımız murındık* "kımız bayramı" yapılmıştır. Bu bayram Kazak Türkleri arasında da gerçekleştirilmiştir. Uluğtuğ'un (1939) verdiği bilgiye göre mayıs sonlarında gerçekleştirilen bu bayram Kırgız Türkleri arasında görüldüğü gibi Moğallar arasında da görülmektedir. Kazaklar arasında, atların kutlu olması, yarışı kazanması için alınlarına, sırtına kımız sürülmekte, büyüsel işlem kandırılmaktadır.

Sahalarda İhıah bayramı olarak nitelendirilen yeni yıl bayramı da aslında bir kımız bayramıdır. Cargıstay'ın verdiği bilgiye göre (1995: 306-308) bu bayramda pek çok kımız içilmektedir. Kımızın hazırlanması ve sunulması aşamasında onlarca kapkacak kullanılır. Bu kapkacaklar ağaç, ağaç kabuğu veya deridendir.⁽¹⁾ Kımız bardağı (*çoroon*) ile atın bağlandığı direk (*serge*) kutsal nesnelerdir.

(1) Cargıstay (1995: 306-307) Saha Türklerinde at ve atçılık konulu çalışmasında kımız ve kımız bayramı ile ilgili otuz sekiz terimin adlarını ve anlamlarını vermektedir.

SONUÇ

Türk boyları tarih sahnesine çıktıkları zamandan bu yana çeşitli sebeplerle bölünmüş, bunun sonucu olarak birbirinden uzaklaşmıştır. Farklı coğrafyalarda, değişik kültürleri etkileyen, farklı kültürlerden etkilenen Türkler, dinamik kalmayı başarmıştır. Zaman içerisinde lehçe farklılıkları doğmuş olsa da milli kültür ve ruh bütün Türk kavimlerinde müşterekliğini korumuştur. Bu müştereklik "Kazak ve Türkiye Türklerinde At Kültürü ve Atın Rolü" başlıklı tezimizde de örneklerle gösterilmiştir. Aynı ruh ve kültürü paylaşan, Kazakların Ulu Türk Kağanatı "Büyük Türk Kağanlığı" olarak nitelendirdiği tarihi köklerden beslenen Türkiye ve Kazak Türkleri, tarihî sebeplerle farklı coğrafyalarda bulunsa ve farklı lehçeleri konuşsalar da Türk milletinin ortak değer ve kabullerini taşımaktadırlar.

Türk kültürünün bir parçası olan ve köklerini tarih öncesi çağlardan alan at kültürü ile Türk tarihinin birbirine sıkı sıkıya bağlı olduğu elde edilen verilerden çıkarılan sonuçlardır. Belgeler, farklı ve ön yargılı görüşler ileri sürülse de, atın Türkler tarafından ehlileştirildiğini göstermektedir. En azından Türkler atlı kültürü bünyesinde daha fazla bulunduran millettir. Atın ehlileş-

tirilmesi Türklerin medeniyet seviyelerinin gelişmesini sağlamanın yanında, her ilerlemede olduğu gibi insanlık medeniyetine de katkıda bulunmuştur. At Türkler tarafından ehlileştirilmeden, eski çağlarda gerçekleştirilen kavimler göçünün yapılmasının bile mümkün olmadığı tarihî verilerin sunduğu gerçeklerdir.

Türk edebiyatı ve geleneğinde çok önemli bir değer olan at, Türk insanının kimliği ve kişiliğine de etki etmiştir. Atın hızlılığı sayesinde Türkler yeni coğrafi mekânlar keşfetmiş, geniş bozkırlara hükmetmiş, üç kıtada büyük devlet veya imparatorluklar kurmuşlardır. Atın tarihî rolü onun bir kült olmasını doğuran başlıca sebeptir. İslâmiyet öncesi dönemde Tanrı tarafından gönderildiğine inanılan bu "cennet atları", İslâmiyetten sonra da fonksiyonunu sürdürmüştür. "At Türkün kanadıdır". At olmadan kahramanın başarılı olması mümkün değildir. At ile yiğit arasında benzerlik ve bağların kurulması atın Türk tarihinde oynadığı rolle yakından ilgilidir.

Günümüzde birbirinden uzak coğrafyalarda yaşayan Türk kavimlerinde tarihî müşterekliği sağlayan faktörlerin en önemlilerinden biri de at kültürüdür. Kazakistan ve Türkmenistan Cumhuriyetleriyle Yakutistan Özerk Cumhuriyeti'nin devlet sembollerinde, değişik toplulukların parti amblemlerinde at merkezde yer almaktadır. Yazılı ve sözlü gelenekte de bu varlık önemli bir değer olarak muhafaza edilmektedir. Bütün bunlar, at ve at kültürünün Türk kavimleri arasında, gelecekte de farklı kullanım alanlarında yer alabileceğini göstermektedir. Her yıl sempozyum, konferans, panel vb. etkinlikler yanında, bu kültürün yayın yoluyla geniş kitlelere tanıtımının sağlanması, atlı oyun ve ya-

nışların canlandırılması yararlı sonuçlar doğuracak. Türk insanının kimlik tahlillerine getirilecek çözümlere bir katkı olabilecektir. At, geçmişte olduğu gibi günümüzde de bağımsızlık ve özgürlük sembolüdür, "murat"tır. Çıkarılan sonuçlardan biri de Oğuz boyları arasında Kıpçak, Kıpçak boyları arasında Oğuzların oldukça fazla bulundukları gerçeğidir. Tarih boyunca yaşanan karşılıklı geliş gidişler Türk boyları arasında müşterekliği artırmıştır.

Türk kültüründe atın rolünün bu çalışmada bütünüyle verilmesi mümkün olamamıştır. Konunun Türkiye ve Kazak Türkleri çerçevesinde ele alınması tek başına yeterli olamamaktadır. Türk kültür ve medeniyetinin gelişme aşamaları içerisinde atın rolünün daha geniş kapsamlı grup araştırmalarıyla ele alınıp sonuçlandırılmasına ihtiyaç vardır. At ve at kültürü ile ilgili her bilimsel araştırma Türk tarihi ve kültürüne katkı sağlayacaktır.

KAYNAKÇA

- 1977 **Abay (İbrahim) Kunanbaev / Ölender men Poemalar, 2C.**
Almatı : Gılım Matbaası.

ABDIRAKUNOV, Turdubay

- 1995 "Eski Çin Yazma Eserlerindeki Tanrı Atları."
Türk Kültüründe At ve Çağdaş Atçılık.
İstanbul : TJK. Yay. Resim Matbaacılık.

ACIPAYAMLI, Orhan

- 1961 **Türkiye'de Doğumla İlgili Âdet ve İnanmaların Etnolojik Etüdü.**
Erzurum: AÜEF Yayınları.

AHMETCAN, R.G.

- 1995 "Orta İdil Türk Dillerinde At ile İlgili Bazı Kelimeler."
Türk Kültüründe At ve Çağdaş Atçılık.
İstanbul: TJK Yay., Resim Matbaacılık.

AHMETOV, S. - S. Bahadırova

- 1992 **Folklordık Terminlerdin Kıskaşa Sözdigi.**
Nöküs: Bilim Baspası.

AKKOÇ, Zeynel

- 1966 "Meşhur Atların Efsanevi ve Tarihi Hikayeleri."
Ülkücü Öğretmen, VIII, 86, Temmuz: 19-21.

AKMATALIEV, A.

1990 **Ustalar Cana Uzdar.**

Frunze: Adabiyat Baspası.

AKSOY, Ömer Asım

1984 **Atasözleri ve Deyimler Sözlüğü. 3C.**

Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

AKÜN, Reşat Ş.

1956 "Eski Türklerde At Sevgisini Gösteren Arkeolojik Bir Buluş
Dolayısı ile."

Türk Askerî Veteriner Hekimleri Dergisi 198: 11-12.

AKVERDİ, Hamdi

1934 "At ve İt."

Ülkü (Yeni Seri), V, 50, Birinciteşrin: 10-11.

AKVERDİ, Hamdi

1942 "Yiğit ve At"

Ülkü (Yeni Seri), II, 14, Nisan: 4-5.

ARAS, M. Sıtkı ve Fatih SEZGİN

1991 "Erzurum Folklorunda ve Halk Edebiyatımızda At'ın Yeri."

Mina, Erzurum Özel Sayısı, Mart: 18-20.

ARDA, Şükrü

1936 "Yurdumuz Atçılığına Dair."

Askerî Tıbbi Baytari Mecmuası, XIII, 127, Mayıs: 377-378.

ARĞRINBAEV, H.

1987 **Kazak Halkının Kolöneri.**

Almatı: Öner Baspası.

ARĞINBAEV, H.

- 1969 **Kazaktın Mal Şaruasılığı Cayında Etnografyalık Oçerk.**
Almatı: Çılım Baspası.

ASLANAPA, Oktay

- 1984 **Türk Sanatı.**
İstanbul: Remzi Kitabevi.

ASLANGÜL, Halil

- 1958 "At Sevgisi."
Köy Postası, 165, Nisan: 18-19.

ASLANGÜL, Halil

- 1962 "Türklerde At Sevgisi."
Köy Postası, 217, Ağustos: 20-26
- 1969- "At."
- 1985 **Meydan-Larousse**, (12+2 Cilt)
İstanbul: Meydan Gazetecilik ve Neşriyat Ltd. Şti. Meydan
Yayınevi.
- 1971- "At."
- 1974 **Okyanus 20. Yüzyıl Ansiklopedik Türkçe Sözlük.**
İstanbul: Pars Yayınları, Sermet Matbaası.
- 1946- "At."
- 1984 **Türk Ansiklopesi** (33 Cilt).
Ankara: Milli Eğitim Basımevi.

ATA, Hüsnü İrkıl

- 1940 "At Üzerine Derlenen Atasözleri."
Taşpınar, VIII, 85, Eylül: 125.

ATAKAN, T.

- 1953 "Atların Bulaşıcı Hastalıklarının Tedavisinde Yeni Görüşler."
Türk Askeri Veteriner Hekimleri Dergisi XXXI, 184, Mayıs: 75-88.

ATAEV, Kakacan

- 1995 "Haysı Bedev Ovan." *Diyar (Aşkabat)*, 4,: 17-18.

ATAY, Mehmet

- 1947 "Türk Dininde At." *İnan (Yeni Seri)* 28, Şubat: 9-10

- 1937 "At Hakkında Mitolojik Malumat." *Konya*, 11, Temmuz: 679-685.

- 1984 "Atın Tarihi." *Tarih ve Toplum*, 6, Haziran: 40-53.

AYTMATOV, Cengiz

- 1993 **Elveda Gülsarı.**
 (Çev.: Refik Özbek.)
 İstanbul: Ötüken Yayınları.

BABALIKULI, C.

- 1986 **Mal Avrularının Kazakşa Atavları.**
 Almatı : Kaynar Baspası.

BAĞIROV, N. Semedoğlu

- 1995 "Azerbaycan Medeniyetinde At ve Atçılık."
Türk Kültüründe At ve Çağdaş Atçılık.
 İstanbul: TJK Yay., Resim Matbaacılık.

BAKİCAN, Tohliyev

1995 "XI. Yüzyıl Abidelerinde Atla İlgili Terim ve Semboller."

Türk Kültüründe At ve Çağdaş Atçılık.

İstanbul: TJK. Yay., Resim Matbaacılık.

BAKTİBAEV, K.

1983 **Cılkı Ösirüşinin Anıktamalığı.**

Almatı: Kaynar Baspası.

BALAMAN, Ali Rıza

1985 "Halkbiliminde Özgün Konu: At Kültürü."

Folklor ve Etnografya Araştırmaları 1985.

İstanbul: Anadolu Sanat Yayınları, Erenler Matbaası, 55-62.

BALKAN, Kemal

1951 "At Kültürü İle İlgili M.Ö. 14 üncü Yüzyılda Nippur'da Bulunmuş Akatça Metinlerin Terceme ve İzahı."

Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi, IX, 1-2, Mart-Haziran: 85-104.

BAŞBUĞ, Hayri

1986 **Aşiretlerimizde At Kültürü.**

İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları, Afşin Matbaası.

BAŞBUĞ, Hayri

1983 "Kürt ve Zaza Türkleri'nin Folklorunda Su Menşeli Atlar."

Türk Kültürü, 242, Haziran: 403-412 (71-80).

1963 **Batırlar Cırları.**

Almatı: Körkem Edebiyat Baspası.

BATU, Selahattin

1938 **Türk Atları ve At Yetiştirme Bilgisi.**

Ankara: Yüksek Ziraat Enstitüsü Yayınları, Recep Ulusoglu Basımevi.

BATU, Selahattin

1939 **Sümer ve Etilerde Ziraat ve Hayvancılık.**

Ankara: Recep Ulusoglu Basımevi.

BATU, Selahattin

1940 **At Eşkallı.**

Ankara: Recep Ulusoglu Basımevi.

BATU, Selahattin

1952 **Türkler ve At.**

Ankara: Ankara Üniversitesi Basımevi.

Baytarname.

Bursa: İnebey Yazma ve Eski Basma Eserler Kütüphanesi, Genel Bölüm, No: 2112/2.

Baytarname.

İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Esat Efendi Kısmı, No: 1645/6
(Aynı eserin mikrofilmi Milli Kütüphane Mikrofilm Arşivi No: 127'ye kayıtlıdır.)

Baytarname Tercümesi.

İstanbul: Süleymaniye Kütüphanesi, Esat Efendi Bölümü, No: 2458/2.

(Eserin mikrofilmi, Milli Kütüphane Mikrofilm Arşivi 2458/2 numaraya kayıtlıdır.)

BAZARBAY, Meredov

1995 "Akalteke Atları."

Türk Kültüründe At ve Çağdaş Atçılık.

İstanbul: TJK Yay.. Resim Matbaacılık.

BEŞTER, Dilaver

- 1947 "At Bilgisi."
Ülkü (3. seri), 9, Eylül: 45.

BİLGİN, Orhan

- 1995 "Türk Edebiyatında Rahsiyeler."
Türk Kültüründe At ve Çağdaş Atçılık.
İstanbul: TJK Yay., Resim Matbaacılık.

BOBILEV, İ.

- 1975 **Veter v Grive Horses.**
Moskva: Planeta.

BORATAV, Pertev Naili

- 1984 **Köroğlu Destanı.**
İstanbul: Adam Yayıncılık, Kardeşler Basımevi.

BOYARSKIY, P.V.

- 1983 **Sedlayte Koney.**
Moskva: Detskaya Literatura.

BOYLE, Andrew John

- 1965 "A Form of Horse Sacrifice Amongst the 13 thand 14 th-Century
Mongols."
Central Asiatic Journal, 10;145-150.

- 1961 "Burak."
İslam Ansiklopedisi, 2.C.
İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 804.

BÜNYADOV, Teymur

- 1978 "Atçılıg."
Azerbaycan Etnografyası, 2;249-265.

CAFEROĞLU, A.

- 1953 "Türk Onomastiğinde At Kültürü."
Türkiyat Mecmuası Cilt X'dan Ayrı Basım.
 İstanbul: Osman Yalçın Matbaası.

el-Cahiz .

- 1988 **Hilafet Ordusunun Menkıbeleri ve Türklerin Faziletleri.**
 Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara
 Üniversitesi Basımevi.

CANSÜĞİROV, İlyas

- 1974 **Kulager.**
 Almatı: Cazuvsı Baspası.

CARGISTAY-VASİLYEV, Yuriy

- 1995 "Saha (Yakut) Kültüründe At ve Atçılık."
Türk Kültüründe At ve Çağdaş Atçılık.
 İstanbul: TJK Yay., Resim Matbaacılık.

CEMŞİDOV, Şamil Allahverdi

- 1990 **Kitab-ı Dede Korkud.**
 Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, Sevinç Matbaası.

CINCIUS, V.I.

- 1965 "Manchu-Tunguz Data on the Word Horse."
Central Asiatic Journal, 10: 151-156.

CLAUSON, Sir Gerard

- 1965 "Turkish and Mongolian Horses and Use of Horses, an Etymological Study."
Central Asiatic Journal, 10: 161-166.

ÇAVDARLI, Rıza

- 1936 **Türklerde Atın Ehemmiyet ve Tarihi.**
 İstanbul: Ülkü Basımevi.

ÇAY, Abdülhaluk

1988 **Türk Ergenekon Bayramı Nevruz.**

Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Sevinç Matbaası.

ÇETİN, İsmet

1986 "Gök-Türk Kitabelerinde İsimleri Geçen Hayvanlar."

Türk Folkloru Araştırmaları 1986/1.

Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Milli Folklor Araştırma Dairesi Yayınları, Gazi Üniversitesi Basım-Yayın Yüksekokulu Basımevi, 123-141.

ÇINAR, Ali Abbas

1993 **Türklerde At ve Ondukuzuncu Yüzyıla Ait Bir Baytarnamede At Kültürü.**

Ankara: Kültür Bakanlığı HAGEM Yayınları, Feryal Matbaası.

ÇINAR, Ali Abbas

1996 **Türk Dünyası Halk Kültürü Üzerine Araştırma ve İncelemeler.**

Muğla: Muğla Üniversitesi Matbaası.

ÇİFTÇİOĞLU, Ahmet

1981 "At Üzerine Söylenenler."

Halay, 1,7 Temmuz: 26-27.

(Makalenin devamı aynı cildin 8,9,10 ve 11. sayılarında da var).

ÇİLOĞLU, A. Şükrü

1942 "Karaman Muhittinin Hayvanlara Ait Ata Sözleri."

Konya, V, 49, II. Teşrin: 32-34.

ÇİVİLİ, Ahmet

1961 "Osmanlı Türklerinde Cirit Oyunu."

Ülkücü Öğretmen, III, 30, Kasım: 21.

DANIK, Ertuğrul

1990 **Koç ve At Şeklindeki Tunceli Mezartaşları.**

Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Sistem Ofset.

DEDEBAEV, Canğara

1994 **Tulpardın Sını men Babı.**

Almatı: Bastav Baspası.

DEMİRİZ, Münevver

1980 **Mesnevî'de Hayvanlarla Alakalı Motifler.**

Ankara: Hacettepe Üniversitesi Sosyal ve İdari Bilimler Fakültesi, **Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü Lisans Tezi.**

[DİLÇİN], A. Dehri

1934 "Anadolu'da Atlı Oyunlar."

Türk Tarih Arkeoloji ve Etnografya Dergisi, II, Temmuz: 269-276.

DİLÇİN, Cem

1983 **Örneklerle Türk Şiir Bilgisi.**

Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, Sevinç Basımevi.

DİLGİMEN, H.

1944 "Milattan 14 Asır Önce Mitanni-Hitit Menşeli Bir Metine Göre Eski Endo-Öropeen'lerde At İdmanı."

Yüksek Ziraat Enstitüsü Dergisi, 3: 190-198.

DİNÇER, Ferruh

1967 **Türk Folklorunda Veteriner Hekimliği Üzerine Araştırmalar.**

Ankara: Ankara Üniversitesi Veteriner Fakültesi Yayınları.

DİNÇER, Ferruh

1976 "Türk Folklorunda Veteriner Hekimliği (Beş Doğu İlimizde Yeni Örnekleriyle)."

I. Uluslararası Türk Folklor Kongresi Bildirileri, 4.C.

Ankara: Kültür Bakanlığı Milli Folklor Araştırma Dairesi Yayınları.
DSİ Basım ve Foto-Film İşletme Merkezi, 86-92.

DİNÇER, Ferruh

1982 "Türk Folklorunda Veteriner Hekimliğin Yazılı Kaynakları."

II. Milletlerarası Türk Folklor Kongresi Bildirileri, 4.C.

Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Milli Folklor Araştırma Dairesi
Yayınları, Gazi Üniversitesi Basın-Yayın Yüksek Okulu Basımevi.

DİVİTÇİOĞLU, Sencer

1987 **Kök Türkler (Kut, Küç ve Ülüğ).**

İstanbul: Ada Yayınları, Kent Basımevi.

DOĞRU, Halime

1990 **Osmanlı İmparatorluğunda Yaya-Müsellem-Taycı Teşkilatı.**

İstanbul: Uycan Yayınları, Eren Yayıncılık ve Kitapçılık Ltd. Şti.

DOĞRU, Şirzat

1995 "Kımız Üretimi."

Türk Kültüründe At ve Çağdaş Atçılık

İstanbul: TJK Yay, Resim Matbaacılık.

DURDİEV, Marat

1992 **Ahal-Teke Bedev Atları.**

Aşabat: Türkmenistan Medeniyet ve Turizm Bakanlığı.

1963 "Düldül."

İslam Ansiklopedisi, 3.C.

İstanbul: Milli Eğitim Bakanlığı Yayınları, 663.

EBERHARD, W.

1940 a "Çin'de Kırmızı ve Yoğurdun Yapılması Mes'elesi Hakkında."

Ülkü (İlk Seri), XVI, 93, Teşrinisani: 207-210.

EBERHARD, W.

- 1940 b "Çin Kaynaklarına Göre Ortaasya'daki At Cinsleri ve Beygir Yetiştirme Hakkında Malumat."
Ülkü (Yeni Seri), XVI, 92, Teşrinievvel: 161-172.

EBERHARD, W.

- 1940 c "Çin Kaynaklarına Göre Türkler ve Komşularında Spor."
Ülkü, XV, 87, Mayıs: 209-215

E.,H.

- 1953 b "At Yarışları."
Köy Postası, 113, Aralık: 16-17.

E.,H.

- 1957 c "Cirit Oyunları."
Köy Postası, 156, Temmuz: 22.

ELÇİN, Şükrü

- 1963 "At Damgaları."
Türk Etnografya Dergisi, 1,6: 26.

ELÇİN, Şükrü

- 1963 a "Atların Doğuşları ile İlgili Efsaneler."
Türk Folklor Araştırmaları, VII, 162, Ocak: 2943-2945.

ELÇİN, Şükrü

- 1963 "Türk Atasözlerinde At."
Türk Folklor Araştırmaları, VIII, 171, Ekim: 3189-3192.

ELÇİN, Şükrü

- 1965 "Al-Karı."
Türk Folklor Araştırmaları, IX, 193, Ağustos: 3813-3814.

ELÇİN, Şükrü

- 1977 "Türk Destan, Masal ve Hikâyelerinde Atla İlgili İnanışlar."
Türk Kültürü, XVI, 182, Aralık: 107-110 (43-46).

ELİMKULOV, T.

- 1975 **Tulparlar Tağdırı / Tandamalı Roman.**
 Almatı: Cazuvşı Baspası.

ELPEYİSOV, Tursunğazı

- 1990 **Kökşubardın Tuyağı.**
 Almatı: Calın Baspası.

ERDOĞAN, Arzu

- 1995 "Tabirnamelerde At."
Türk Kültüründe At ve Çağdaş Atçılık.
 İstanbul: TJK Yay., Resim Matbaacılık.

ERGİN, Muharrem

- 1980 **Orhun Abideleri.**
 İstanbul: Boğaziçi Yayınları.

ERGİN, Muharrem

- 1989 **Dede Korkut Kitabı I** (Giriş-Metin-Faksimile).
 Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, Türk Tarih Kurumu Bakım
 Evi.

ERGÜZEL, Mehdi

- 1983 "Türklerde Atçılık ve Binicilik."
Türk Edebiyatı, X, 121, Kasım: 25-26.

- 1987 **Er Kanatı.**

Almatı: Kaynar Baspası.

ERK, Nihal

- 1955 **XVI ıncı Asır Veteriner Hekimliği ve Bu Asra Ait Eserler.**
Ankara: Ankara Üniversitesi Veteriner Fakültesi Yayınları, Yeni
Desen Matbaası.
- 1988 **Ertegiler.. 4 C.**
- 1989 Almatı: Cazuvşı Baspası.

ERK, Nihal

- 1959 **İslam Medeniyeti Çağında Veteriner Tababette Gelişmeler ve
"Naseri".**
Ankara: Ankara Üniversitesi Veteriner Fakültesi Yayınları, Yeni
Desen Matbaası.

ERTAN, Muhtar

- 1943 "At ve Atlı Spor."
Ülkü (Yeni Seri), IV, 44, Temmuz: 5-6.

ESİN, Emel

- 1965 "The Horse in Turkic Art."
Central Asiatic Journal, 10; 167-227.

ESİN, Emel

- 1979 **Türk Kosmolojisi (İlk Devir Üzerine Araştırmalar).**
İstanbul: İstanbul Edebiyat Fakültesi Matbaası.

ESİN, Emel

- 1995 "Türk Sanatında At."
Türk Kültüründe At ve Çağdaş Atçılık.
İstanbul: TJK. Yay., Resim Matbaacılık.

FEDOMOV, P.A.

- 1984 **Pod Sedlom i v Uprayaci / O Sportivnih Loşadyah Konnikah
Kazakstana.**
Alma-Ata: Kaynar Baspası.

FIRAT, Kamil

1989 **Atlar.**

İstanbul: Printed By Stil A.Ş.

GAYRETULLAH, Hızır Bek

1977 **Altaylarda Kanlı Günler.**

İstanbul: Hamle Basın Yayın ve Organizasyon Yay., Çetin Ofset Matbaası.

GAZİMİHAL, Mahmud R.

1965 "Atasözlerinde At."

Türk Folkloru Araştırmaları, IX, 193, Ağustos: 3816.

GÖKALP, Mehmet

1964 "Kars ve Dolaylarında Cirit Oyunu."

Türk Folklor Araştırmaları, IX, 181 Ağustos: 3485.

GÖKYAY, Orhan Şaik

1974 "At Üzerine."

I. Uluslararası Türk Folklor Semineri Bildirileri.

Başbakanlık Kültür Müsteşarlığı Milli Folklor Enstitüsü Yayınları, Başbakanlık Basımevi, 74-78.

GÖNÜLLÜ, Ali Rıza

1990 "Alanya Yörüklerinden Derlenen Hayvan Hastalıkları."

Erciyes, XIII. 146, Şubat: 27-28.

GÖZLER, H. Fethi

1957 "Türklerde At Sevgisi."

Türk Yurdu, 264, Ocak: 519-523.

GÜLEÇ, Azmi

1945 "Türklerde At Sevgisi."

Türk Düşüncesi, I.3; 182-187.

GÜLEÇ, Azmi

- 1967 "Türk Folklorunda, Milli Destanlarında At Sevgisi ve Oğuzlama."
Ülkemiz, 13, Haziran: 14-15,29.

GÜLEÇ, Ertuğrul

- 1995 a **Ahal Teke Atı.**

Ankara: Anadolu At Irkalarını Yaşatma ve Geliştirme Derneği Yayınları.

GÜLEÇ, Ertuğrul

- 1995 b **Türk At Irkları.**

Ankara: Anadolu At Irklarını yaşatma ve Geliştirme Derneği Yayınları.

GÜLENSOY, Tuncer

- 1971 "En Eski Türk İçkisi Kımız ve Kımız Bayramı."
Bayrak, XVIII, 6: 40-42.

GÜLENSOY, Tuncer

- 1995 "At Damgaları."

Türk Kültüründe At ve Çağdaş Atçılık.
İstanbul: TJK Yay., Resim Matbaacılık.

GÜL, Muhsin

- 1985 "Sıdkı Baba'nın Doru At Destanı."
Türk Folkloru, 67, Şubat: 23.

GÜNAY, Umay

- 1986 **Âşık Tarzı Şiir Geleneği ve Rüya Motifi.**

Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, Türk Tarih Kurumu Basımevi.

GÜNAY, Umay

- 1991 "Türk-İslam Medeniyeti Dairesi ve Sonrası."
Millî Folklor, II, 10: 7-10.

GÜNDOĞDIEV, Ovez Ataeviç

1994 **Roli Konya i Hizni Türkmen.**

Aşabat: Akademiya Navuk Türkmenistana.

GÜRSOY, Akile

1995 "Türk Siyasi Parti Amblemlerinde At."

Türk Kültüründe At ve Çağdaş Atçılık.

İstanbul: TJK Yay., Resim Matbaacılık.

GROUSSET, René

1993 **Bozkır İmparatorluğu.**

(Çev. M. Reşat Uzmen.)

İstanbul: Ötüken Neşriyat.

GÜSAR, Vasfi

1960 "At Neslinin Menşei."

Yeni Kafkas, 19, Ocak-Şubat: 18-19.

GÜVEN, Özbay

1992 **Türklerde Spor Kültürü.**

Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayınları.

GÜZELBEY, Cemil Cahit

1985 "Gaziantep'te Ata İlişkin Halk Bilgisi."

Halk Kültürü 1985/3-4.

İstanbul: Halk Kültürü Yayınları, Gümüş Basımevi, 107-116.

HALICI, Feyzi

1937 "Halkta At Edebiyatı: İyi ve Kötü Sıfatlar."

Konya, 9, Mayıs: 571-573.

HALICI, Fevzi

1984 "Atlı Cirit Oyunları."

Millî Kültür 47, Aralık: 42-46.

HİNÇER, İhsan

1973 "Türk Yiğitlik Oyunlarından: Cirit Oyunu."

Türk Folklor Araştırmaları, XIV. 283, Şubat: 6568-6570.

Hüseyin Avni

1930 "At Hakkında Türküler."

Halk Bilgisi Haberleri, II, 13, Teşrinisani: 13-14.

İBİRAYEV, Şakir İbirayulı

1995 "Kazakların Eski İnançlarında At."

Türk Kültüründe At ve Çağdaş Atçılık.

İstanbul: TJK Yay., Resim Matbaacılık.

İHSAN Abidin

1917 **Osmanlı Atları.**

İstanbul : Matbaa-yı Amire.

İNAN, Abdülkadir

1937 "Dede Korkud Kitabındaki Bazı Motiflere ve Kelimelere Aİd Notlar."

Ülkü (İlk Seri), IX, 50, Nisan: 139-140.

İNAN, Abdülkadir

1962 "Albastı-Alkarısı Üzerine Bir Etüd."

Türk Folklor Araştırmaları, VII, 158, Eylül: 2826.

İNAN, Abdülkadir

1947 "Altay Dağlarında Bulunan Türk Mezarları."

Türk Tarih Kurumu Belleten S. 43'ten ayrı basım

Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 569-570.

İNAN, Abdülkadir

1973 "Orta Asya Türklerinde Çadır ve Kırmızı."

Türk Folklor Araştırmaları, XIV., 288, Temmuz: 6701-6702.

İNAN, Abdülkadir

1986 **Tarihte ve Bugün Şamanizm**

Ankara; Türk Tarih Kurumu Yayınları, Türk Tarih Kurumu Basımevi.

İSMAİL, Zeyneş-Muhittin **GÜMÜŞ**.

1995 **Türkçe Açıklamalı Kazak Atasözleri.**

Ankara: Engin Yayınevi, Rekmay Matbaası.

İVGİN, Hayrettin

1989 "At Hastalıkları ve İyileştirilmesi Konusunda Geleneksel Uygulamalardan Fennî Uygulamalara Geçiş Dair Bir Tesbit."

Türk Halk Hekimliği Sempozyumu (23-25 Kasım 1988)

Ankara: Kültür Bakanlığı Milli Folklor Araştırma Dairesi Yayınları, Ankara Üniversitesi Basımevi.

JAGCHİD, S.-S.R. BAWDEN

1965 "Some Notes on the Horse Policy of the Yüan Dynasty."

Central Asiatic Journal, 10: 246-268.

KAFESOĞLU, İbrahim

1984 **Türk Milli Kültürü.**

İstanbul: Boğaziçi Yayınları, Metinler Matbaası.

KAPLAN, Mehmet

1953 "Dede Korkut Kitabında Hayvanlar."

60. Doğum Yılı Münasebetiyle Fuad Köprülü Armağanı.

İstanbul: Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yayınları, Osman Yalçın Matbaası, 275-290.

KAPLAN, Mehmet

1979 **Oğuz Kağan Destanı (Edebi Bir Tahlil).**

İstanbul: Dergah Yayınları, Emek Matbaacılık.

KARAHAN, İbrahim H.

- 1951 "Gölden Çıkan Su Aygırı Efsanesi."
Türk Folklor Araştırmaları, II, 29, Aralık: 462-464.

KARÇA, Ramazan ve Hamit Zübeyr **KOŞAY**

- 1954 **Karaçay-Malkar Türklerinde Hayvancılık ve Bununla İlgili Gelenekler.**
Ankara: Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yayınları.

KASİMANOV, Sadık

- 1977 **Kazaktın Ulttık Tağamdarı.**
Almatı: Kaynar Baspası.

KASİMANOV, Sadık

- 1992 **Kazakların Millî Yemekleri Kazaktın Ulttık Tağamdarı.**
(Aktaran: Ertuğrul Yaman),
Ankara: Kültür Bakanlığı HAGEM Yayınları, Sistem Ofset
Matbaacılık

Kaşgarlı Mahmud

- 1985 Divanu Lügati't-Türk Tercümesi (4 Cilt)
1986 (Çev Besim Atalay)
Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, Türk Tarih Kurumu Basımevi.

KEPECİOĞLU, Kamil

- 1935- "Türklerde Spor."
1937 *Uludağ*, I: 41-44.
Uludağ, I, 3: 16-17.
Uludağ, I, 4: 18-19.
Uludağ, I, 5: 17-20.
Uludağ, I, 6: 13-16.
Uludağ, I, 7: 13-15.
Uludağ, I, 8: 5-6.
Uludağ, I, 9: 3-4.
Uludağ, I, 10: 12-13.
Uludağ, I, 11: 7-10.

KERİMBAEV, D.

- 1968 **Kazakistanın Cılkı Şaruaşılığı.**
Almatı: Kaynar Baspası.

KİTAPBAEV, B.

- 1985 **Töre Tüllik.**
Almatı: Mektep Basbası.
- 1975 **Koblandı Batır.**
Moskva: Glavnaya Redeksiya Vostochnoy Literaturı İzdatelista
"Navka".

Kojevnikov, E.V.-D.Y. GUREVİÇ

- 1990 **Oteçestvennoe Konevodstvo.**
Moskva: Agropomizdat.

- 1986 **Konevogstvo Kazakstana.**
Almatı: Kaynar Baspası.

KOŞAY, H.Z.

- 1953 "Kara Kırgızlarda Ehli Hayvanlar ile İlgili Kelimeler."
60. Doğum Yılı Münasebetiyle Fuad Köprülü Armağanı.
İstanbul: Osman Yalçın Matbaası, 301-303.

KÖSE, Nerin

- 1991 "Bozlaklarda At."
Türk Kültürü, 335; Mart: 157-160 (29-32).

KUM, Naci

- 1936 "Türklerde At Merakı ve Antalyalı Bir Halk Şairinin Destanında İyi
Atın Vasıfları."
Çağlayan, I, 8, Ağustos: 6-7.

KUTLU, Muhtar

- 1987 **Şavaklı Türkmenlerde Göçer Hayvancılık.**
Ankara: Kültür ve Turizm Bakanlığı Milli Folklor Araştırma Dairesi Yayınları, Savaş Matbaası.
- 1959 "Kutsal Kabul Edilen Hayvanlar."
Köy Postası, 174, Ocak: 21-22.

LIGETI, L.

- 1986 **Bilinmeyen İç Asya**
(Çev. Sadrettin Karatay).
Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, Türk Tarih Kurumu Basım Evi.

LİPETS, R.S.

- 1984 **Obrazı Batıra i Ego Konya / v Tyurko-Mongolskom Epose.**
Moskva: Navka.

MAHMUDOV, Nizamettin

- 1995 "Özbek Dilindeki Atçılık Terimleri."
Türk Kültüründe At ve Çağdaş Atçılık.
İstanbul: TJK, Yay., Resim Matbaacılık.

MASLOW, Jonathan

- 1994 **Sacred Horses / The Memoris of a Trukmen Cowboy.**
New York: Random House.

MERİÇ, Muzaffer

- 1960 "Türkler ve At."
Türk Yurdu, II, 286, Temmuz: 33-34.

MOKAYEV, Enverbek

- 1995 "Manas Destanında At İsimleri."
Türk Kültüründe At ve Çağdaş Atçılık.
İstanbul: TJK Yay., Resim Matbaacılık.

MUAN, Mahmut

1927 **Athl Türk**

İstanbul: İkdam Matbaası.

MUSAKULOV, Askar

1994 "Atdır Yigitning Yoldaşı."

Vatan (Özbekistan) 2, Fevral: 1-4.

NESİPBAEV, T.

1985 **Tebingi Cilkı Şaruaşılığı.**

Almatı: Kaynar Baspası.

NUR, Rıza

1941 "Sinop'ta At Damgaları."

Konya, 36- Mart-Nisan: 13-14.

OCAK, Ahmet Yaşar

1990 **İslam-Türk İnançlarında Hızır Yahut Hızır-İlyas Kültü.**

Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara Üniversitesi Basımevi.

OĞUZ, Öcal

1994 "Anadolu'da Atın Yeniden Keşfi veya Atlı Tarım Hakkında Yozgat'tan Bir Kesit."

Milli Folklor, III, 22, Kış: 49-52.

OLUKTUK, Nimet Turgun

1939 **Kımız.**

Ankara: Ankara Halkevi Yayınları, Ankara Basımevi.

ORALTAY, Hasan-Nuri YÜCE- Saadet PINAR

1984 **Kazak Türkçesi Sözlüğü.**

İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Yayını.

ORAZBEKOVA, Cıldız

- 1994 "Manastağı Tulpar Sını."
Tulpar (Kırgızistan), 2: 17-20.

ORAZBEKOVA, Cıldız

- 1995 "Manas Destanı'ndaki Atların Tipleri."
 (Aktaran : Ali Abbas Çınar.)
Manas Destanı ve Etkileri Uluslararası Bilgi Şöleni.
 Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Yayınları, Karaduman Matbaası.

ORAZBEKOVA, Cıldız

- 1995 **Manas Eposundağı Tulpardın Korkem Obrazı cana Sıpattoo İkmaları.**
 Bişkek: Kırgızistan Bilimler Akademesi Manas Bölümü.
 (Yayımlanmış doktora tezi.)

ORKUN, Hüseyin Namık

- 1954 **Eski Türklerde Evcil Hayvanların Tarihçesi.**
 Ankara: Yeni Matbaa.

ORMIZOV, Fayzolla

- 1993 "Atbegi."
Cıldız, 4, Kökek: 199-203.
- 1984 "Osmanlı Toplum Yaşayışıyla İlgili Belgeler-Bilgiler: İnsan ve Hayvan Hakları."
Tarih ve Toplum, 2, Şubat: 33-39.

OY, Aydın

- 1956 "Dede Korkut'ta Ata Sözleri."
Türk Dili, VI, 61, Ekim: 39-41.

OY, Aydın

- 1983 "Yugoslavya'da Türk Atçılığının Etkileri Konusunda Bir Araştırma Denemesi."

Şükrü Elçin Armağanı.

Ankara: Hacettepe Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Armağanı,
Meteksan Ltd. Şti.

ÖGEL, Bahaeddin

- 1981 **Büyük Hun İmparatorluğu Tarihi: 1**

Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, Emel Matbaacılık Sanayi.

ÖGEL, Bahaeddin

- 1984 **Türk Kültür Tarihine Giriş, 9 C.**

- 1990 Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları.

ÖGEL, Bahaeddin

- 1989 **Türk Mitolojisi (Kaynakları ve Açıklamaları ile Destanlar), I.**

Ankara; Türk Tarihi Kurumu Yayınları, Türk Tarih Kurumu
Basımevi.

ÖKTEN, Burhanettin

- 1939 **Türkiye'de Nalbantlık.**

Ankara: Yüksek Ziraat Enstitüsü Yayınları.

ÖNEY, Gönül

- 1969 "İran Seçukluları ile Mukayeseli Olarak Anadolu Selçuklularında
Atlı Av Sahneleri."

Anadolu. XI. Sayı 1967'den Ayrıbasımı.

Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi.

ÖRNEK, Sedat Veyis

- 1977 **Türk Halkbilimi.**

Ankara: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları.

ÖZKIRIMLI, Atilla

- 1972 "Kâşgarlıya Göre Türklerde Askerlik."
Türk Dili (Divanu Lugatî't-Türk Özel Sayısı), XXVII, 253, Ekim: 87-95.

ÖZTELLİ, Cahit

- 1950 "At Hakkında Bir Araştırma."
Türk Folklor Araştırmaları, 1, 8, Şubat: 127-128,
 I, 9, Mart: 140-141.

ÖZTELLİ, Cahit

- 1965 "On Beşinci Yüzyılda Yazılmış Bir Baytarname'nin Giriş Bölümü."
Türk Dili, XIV. 168, Eylül: 784-789.

ÖZTELLİ, Cahit

- 1966 "Albastı, Alkarısı, Koruma ve Tedavisi."
Türk Folklor Araştırmaları, X, 209, Aralık: 4261-4265.

PAK, Nesrin

- 1972 "Cirit."
İleri Türk Dergisi, 6, Mart: 4.

PENESOV, Ovezdurdı

- 1992 **Çın Bedevler Meydanında Bellidir.**
 Aşkabat: Mağarif.

RASONYI, Laszlo

- 1988 **Tarihte Türklük.**
 Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü Yayınları, Ankara
 Üniversitesi Basımevi.

RESULOV, Nımet

- 1995 "Özbekistan'da Atçılık."
Türk Kültüründe At ve Çağdaş Atçılık.
 İstanbul: TJK Yay., Resim Matbaacılık.

RITTER, H.

- 1934 "Ata Binmek, Ot Atmak."
Türkiyat Mecmuası, IV. 45-47.

ROUX, Jeah-Paul

- 1994 **Türklerin ve Moğolların Eski Dini.**
 (Türkçesi: Aykut Kazancıgil.)
 İstanbul: İşaret Yayınları.

SABARAYKINA, L.M.

- 1995 "Saha Halkının Çevik Nürgün Bootur Destanında At Sembolü."
Türk Kültüründe At ve Çağdaş Atçılık.
 İstanbul: TJK Yay. Resim Matbaacılık.

SADIKOV, B.H.-İ. SARIEV-A. OTARBAEV

- 1987 **Ak Dastarkan.**
 Almatı: Kaynar Baspası.

SAĞINDIKOV, E.

- 1991 **Kazaktın Ultık Oyundarı.**
 Almatı: Ravan Baspası.

SAĞOL, Gülden

- 1995 "Tarihî Şivelerde At Donları."
Türk Kültüründe At ve Çağdaş Atçılık.
 İstanbul: TJK Yay., Resim Matbaacılık.

SAKAOĞLU, Saim

- 1995 "Türk Masallarında At Motifi."
Türk Kültüründe At ve Çağdaş Atçılık.
 İstanbul: TJK Yay., Resim Matbaacılık.

SAMUEL, Abravenal

- 1934 "Hayvanlarda Ruh, Dimağ, Vicdan."
Türk Askeri Veteriner Hekimleri Dergisi, XIII, 119; 1236-1270.

SARTKOCAULI, Karcavbay-Kadıl Aydaybayulu

- 1995 "Seygülikter (Etnografyalık Zerttev)."
Culdız, 1, Kantar: 153-172.

SAUDABAYEV, Sovet

- 1995 "Kazakistan'da At Yetiştiriciliği."
Türk Kültüründe At ve Çağdaş Atçılık.
 İstanbul: TJK Yay., Resim Matbaacılık.

SCHÖNIG, Claus

- 1995 "Sibirya'da At ve Atçılık Terimleri."
Türk Kültüründe At ve Çağdaş Atçılık.
 İstanbul: TJK Yay., Resim Matbaacılık.

SAYGI, Osman

- 1964 "Türklerde Hayvan Sevgisi: At ve Ağıt."
Türk Folklor Araştırmaları, IX, 183, Ekim: 3546.

SERTKAYA, Osman Fikri

- 1995 "Eski Türk Kültüründe At."
Türk Kültüründe At ve Çağdaş Atçılık.
 İstanbul: TJK. Yay., Resim Matbaacılık.

SEVGİN, Nazmi

- 1950 "Anadolu'da Koyun ve At Motifli Mezar Taşları."
Tarih Dünyası, I, 8, Ağustos: 333-336.

SEVGİN, Nazmi

- 1955 "Türklerde At ve Atçılık."
Toprak Mahsulleri Ofisi Dergisi, I, 1: 43-54.

SEVÜK, İsmail Habîb

1954 "Halk Şiirinde Türk Atı."

Türk Folklor Araştırmaları, III, 58, Mayıs: 913-914.

SEVÜK, İsmail Habîb

1962 "Türk Atı."

Türk Folklor Araştırmaları, VII, 160, Kasım: 2881-2882.

SEYHAN, Nezihe

1995 "Türk Kültüründe At Tasvirleri."

Türk Kültüründe At ve Çağdaş Atçılık.

İstanbul: TJK Yay, Resim Matbaacılık.

SEYİDOĞLU, Bilge

1995 "Mitolojik Dönemde At."

Türk Kültüründe At ve Çağdaş Atçılık.

İstanbul: TJK. Yay., Resim Matbaacılık.

SEYİRCİ, Musa

1984 "Atlarla İlgili Türk Atasözleri."

Türk Folkloru, 57, Nisan: 14-15.

SINOR, Dents

1965 "Notes on the Equine Terminology of the Altaic Peoples."

Central Asiatic Journal, 10: 307-315.

SÜMER, Faruk

1983 **Türkler'de Atçılık ve Binicilik**

İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları.

SÜMER, Faruk

1995 "Byerley Türk."

Türk Dünyası Tarih Dergisi, 106, Ekim: 9-10.

ŞATİNOVA, Nina

1995 "Altayların Yaşamında ve Folklorunda At."

Türk Kültüründe At ve Çağdaş Atçılık.

İstanbul: TJK Yay., Resim Matbaacılık.

1991 **Şangırak/ Üy- Turmıs Ansiklopediyası.**

Almatı: Kazak Sovet Ansiklopediyasının Bas Redeksiyası.

ŞÇERBAK, Aleksandr M.

1995 "At Kelimesi üzerine Bazı Düşünceler."

Türk Kültüründe At ve Çağdaş Atçılık.

İstanbul: TJK. Yay., Resim Matbaacılık.

ŞEN, Mesut

1995 "Baytarnameler."

Türk Kültüründe At ve Çağdaş Atçılık.

İstanbul: TJK Yay. Resim Matbaacılık.

ŞİRİN, Seyfi

1992 **Cennet Atları.**

İstanbul: Türk Dünyası Araştırmaları Vakfı Yayınları.

TANYU, Hikmet

1967 **Ankara ve Çevresinde Adak Yerleri.**

Ankara: Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Yayınları, Ankara
Üniversitesi Basımevi.

TAUBE, Erika

1995 "Altay'daki Tuvaların Sözlü Edebiyatında At."

Türk Kültüründe At ve Çağdaş Atçılık.

İstanbul: TJK. Yay., Resim Matbaacılık.

TEKÇE, E. Fuat

1993 **Pazırık / Altaylardan Bir Halının Öyküsü.**

Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınlar Dairesi Başkanlığı Yayınları.

TEZEL, Naki

1967 "At Koca"

Köy Postası, 279, Ekim: 26-28.

TOKTORBAEV, Satı

1991 "At Oyundarı"

Üspürümdör Oyundarı.

Bişkek: Krgız Sovet Ansiklopediyasının Başkı Redaksiyası.

TOKTABAEV, Ahmet

1992 **Konevodstvo Kazahov i XIX-Naçale XX.**

Alma-Ata: Akademiya Navuk.

TÖTENAEV, Bazarbek

1994 **Kazaktın Ultık Oyındarı.**

Almatı: Kaynar Baspası.

TURAN, Mustafa

1967 "At."

Kars Eli, IV, 41, Aralık: 10-11.

TURAN, Osman

1941 "Oniki Hayvanlı Türk Takvimi."

Ankara: Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Yayınları, Cumhuriyet Matbaası.

TURGAL, H.F.

1938 "Atlı Spor-Polo."

Fıkırlar, VIII, 171, Temmuz: 2-3.

1983 **Türkçe Sözlük** (2 Cilt)

Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları, Türk Tarih Kurumu Basımevi.

TÜRKER, Hasan Ali

1946 "Cirit."

Kaynak, 158-159, Mart-Nisan: 9.

TÜRKER, Hasan Ali

1971 **Türklerde Atçılık (Dün-Bugün)**

Ankara: Türkiye Jokey Klubü Yayınları, Güzel İstanbul Matbaası.

1970 "Türkiye'de At Yarışları."

Pirelli, VII. 75 Aralık: 23.

TÜRMEN, Hayret M.

1964 "Halk Edebiyatında Hayvan Adları."

Türk Folklor Araştırmaları, VIII, 174, Ocak: 3276.

UÇAR, Nail

1983 "Türkler'de At Sevgisi"

Yıllarboyu Tarih, X, 6, Haziran: 59-65.

UÇAR, Nail

1954 "Türk Tarihinde At."

Askerî Veteriner Dergisi, 188, Nisan: 23-30.

ULUĞTUĞ, N.

1939 **Kımız**.

Ankara: Ankara Basımevi.

URAZ, Murat

1978 "Türk Mitolojisiinde ve Folklorunda Atlar."

Türk Folklor Araştırmaları, XVIII, 348, Temmuz: 8371-8375.

ÜÇOK, Necip

1942 **At ve Altay-İndogermen Münasebetleri.**

Ankara: Ankara Üniversitesi Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü Doçentlik Tezi.

ÜLKÜTAŞIR, M. Şakir

1943 "Eski Türklerde Toplu Oyun ve Sporlar."

Gökbörü, I, 6, Şubat: 7-8.

ÜLKÜTAŞIR, M. Şakir

1949 "Geçmiş Çağlarda Türk Hayatı: Atalarımızın Toplu Oyun ve Sporları."

Ülkü (3. Seri), 30, Haziran: 14-16.

VÁSÁRY, Istvan

1995 "Türkçe At ve Atçılık Terimlerinin Rusçaya Tesiri."

Türk Kültüründe At ve Çağdaş Atçılık.

İstanbul: TJK. Yay., Resim Matbaacılık.

VASILEVIÇ, G.M.

1965 "The Horse in Evenki Folklore."

Central Asiatic Journal, 10:320-332.

YALGIN, Ali Rıza

1941 "Yılıda Tor Taylar ve Atlar Nasıl Tutulur."

Halk Bilgisi Haberleri, X, 114, Nisan: 129-132.

YAŞAR, Sebahattin,

1989 "Dadaloğlu ve Tarihimizde At."

Millî Folklor I, 2, Haziran: 20-21,30.

YAYGIN, Hasan

- 1993 "Kımız ve Sağlıkla ilgili Özellikler."
Anayurttan Atayurda TÜRK DÜNYASI, I, 2, Mart: 18-23.

YENER, Cemal

- 1947 "Eski Türk Sporlarında Cirit"
Yeşilay, 175, Temmuz: 5,12

YILDIRAN, İbrahim

- 1995 "Cirit Oyunu."
Türk Kültüründe At ve Çağdaş Atçılık.
 İstanbul: TJK. Yay., Resim Matbaacılık.

YILDIRIM, Dursun

- 1989 "Sözlü Gelenek Kültürü."
Millî Folklor I, 1, Ocak-Şubat-Mart: 6-7.

YILDIRIM, Dursun

- 1982 "Sözlü Kültür ve Folklor Kavramları Üzerine Düşünceler."
Millî Kültür, III, 36, Ekim: 36-39.

YILDIZ, Hüsnü

- 1961 "Padişahın Küçük Kızı ve Tavladaki At."
Türk Folklor Araştırmaları, V, 147, Ekim: 2540-2543.

YILDIZ, Hüsnü

- 1957 "Serik'te At Yarışları."
Türk Folklor Araştırmaları, V, 98, Eylül: 1568.

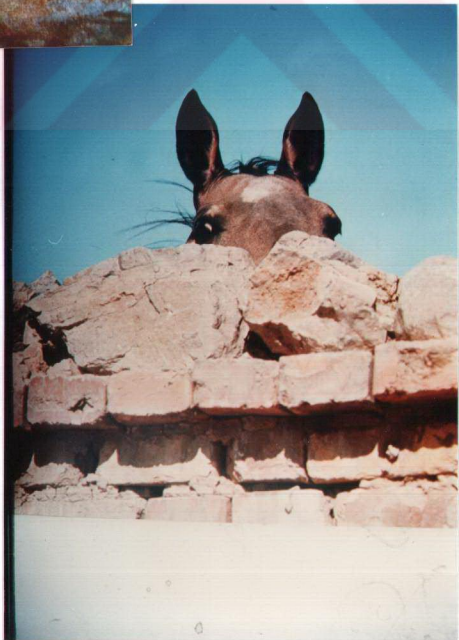
YUND, Kerim

- 1943 "Türk Atı."
Millet, 16, Ağustos: 110-111.

1. Kazak resim sanatında at.

2. Gözcü at.

3. Kazakistan Devlet sembolünde tulparlar.

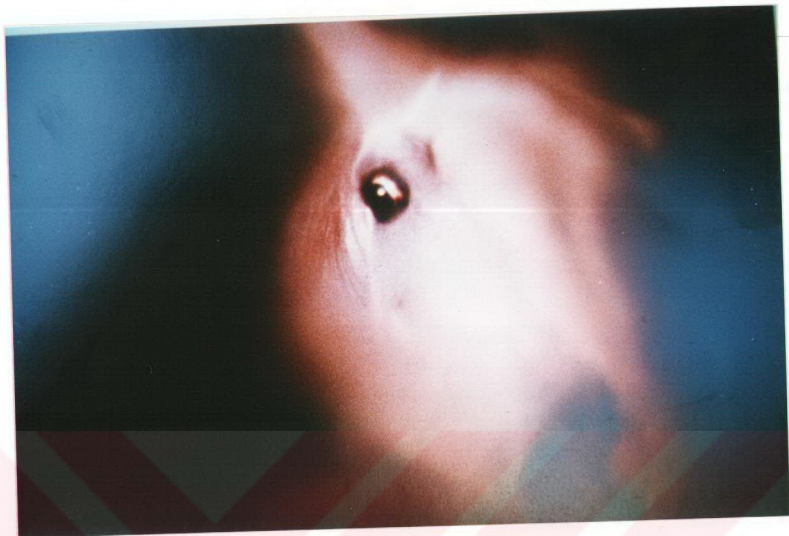
4. Türkmenistan Devlet sembolünde at.

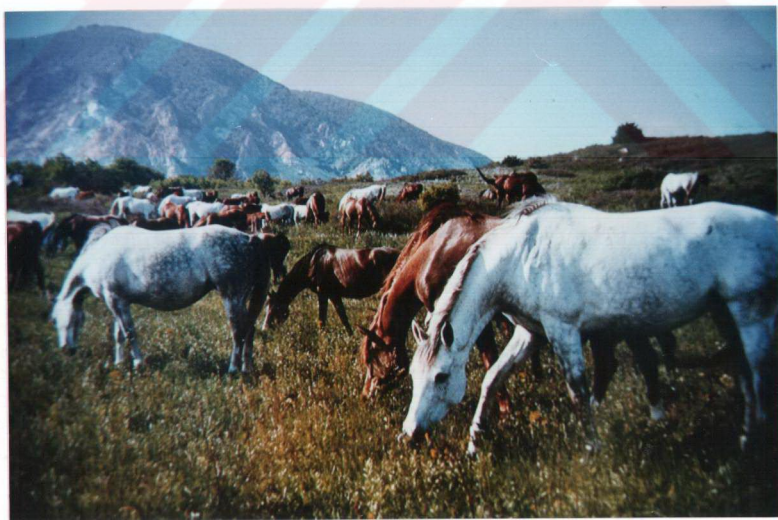
5. At başı.

6. Donlarına göre atlar.

7. Atın gözü (Foto.: Kamil Fırat).

8. Yılkılar otlu vadilerde (Kazakistan).

9. Koblandı, uçan atı Taybırul ile.

(Bektinir - Çar, Akınacı, 1927)

10. Karlıga ile Akmonşak
(Koblandı Destanından).

11. Alpamiş, Bayşubar atı ile düşman Kalmuk Karaman'ı yere fırlatıyor.

12. Alpamiş'in Bayşubar ile birlikte düşmanı yenmesi.

13. Er Targun.

14. Kanbar Batır atıyla avda.

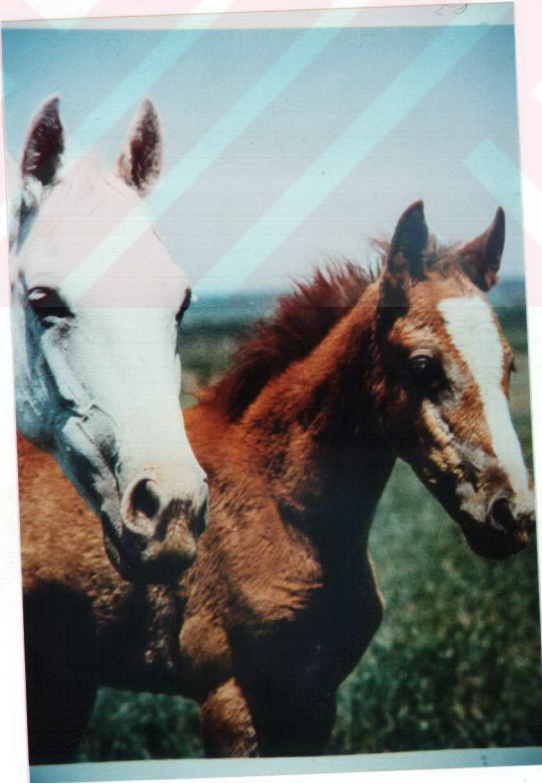
15. Kazak resim sanatında atlı.

16. Yazılıtaş'ta at figürleri (Canbil Bölgesi-Kazakistan).

17. Burak.

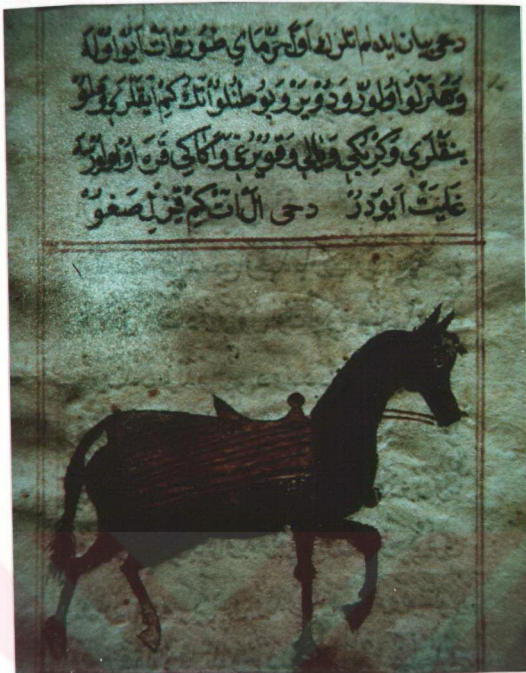
18. Kısırak ve kulunu.

19. Osmanlı atının
tasviri.

20. Minyatürlerde at.

21. Baytarnamelerde at bilgisi.

22. Baytarnamelerde at şekli.

23. At örtüsü (Talgar-Kazakistan).

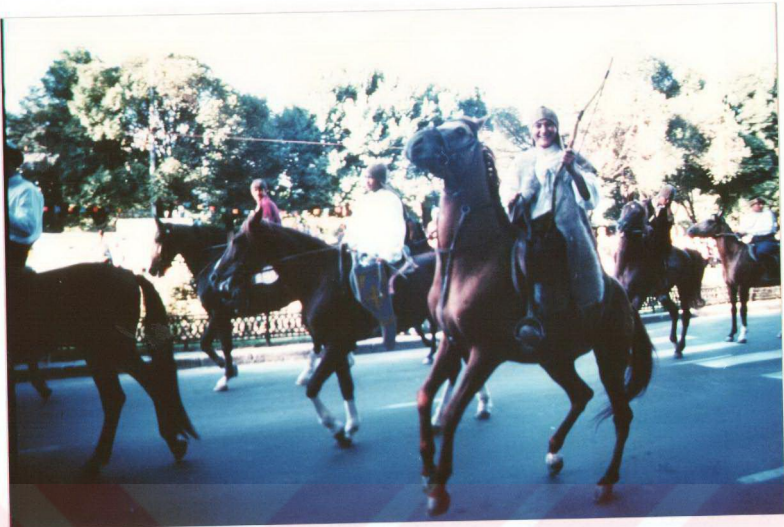
24. Atlılar (Semey-Kazakistan)

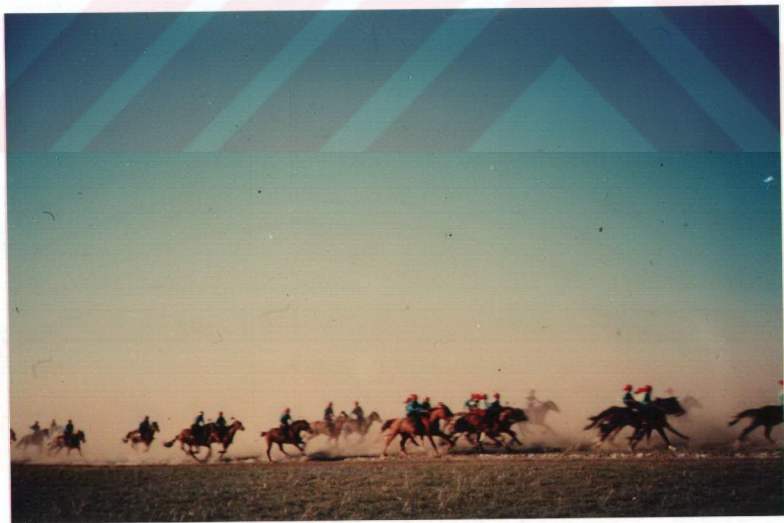
25. Atlı savaşçılar (Kostanay-Kazakistan).

26. Nevruz Bayramı'nda atlı tören (1995, Almatı-Kazakistan).

27. Abay Törenleri'nde atlı gösteri (Ağustos 95, Almatı - Kazakistan).

28. Beyge "uzun mesafeli yarış" (Semey - Kazakistan).

236

29. Gökboru (Kökpär) oyunu (Doğu Türkistan).

30. Kız kuwuu oyunu (Kazakistan).

31. Başaşağı atlı gösteri.
(Kazakistan).

32. Ayakta atlı gösteri
(Kazakistan).

33. Cirit (Ergunum - Türkiye).

34. Gelin arabası (Semey-Kazakistan).

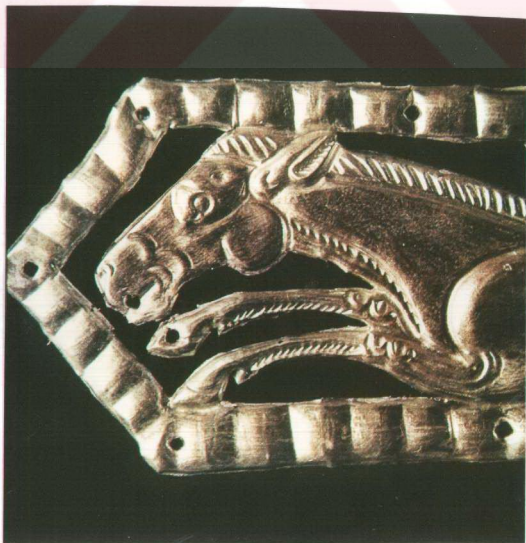
35. Sünnet düğünü davetiyesi (Türkiye)

36. Kızak atları (Kazakistan).

37. "Altın adam"¹
(at figürlü)
(Almatı - Kazakistan).

38. Takıda at motifi
(Kazakistan).

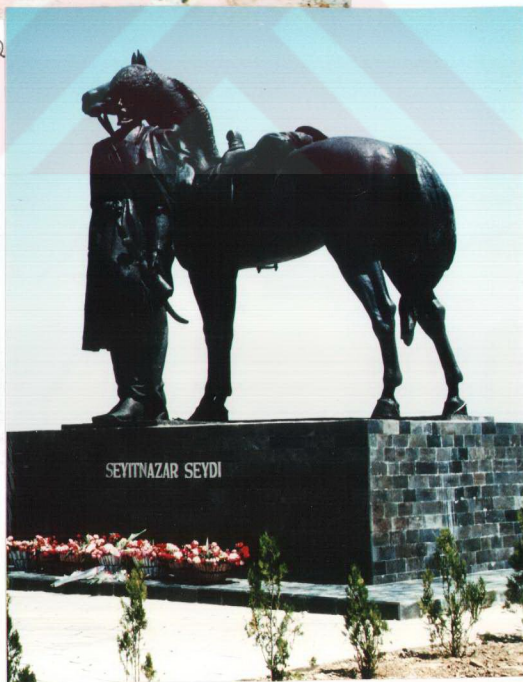
39. At sevgisi (Bişkek-Kırgızistan).

40. Manas heykeli (Bişkek - Kırgızistan).

41. Ahal - Teke (Türkmen) atı (Türkmenistan)

42. Seyitnazar Seydi ve atının
heykeli
(Türkmenistan).

43. Türkmen halısında Ahal - Teke atları (Türkmenistan).

44. Halıda at motifi (Yozgat - Türkiye)

45. Deve kemiğinden eger (Kazakistan).

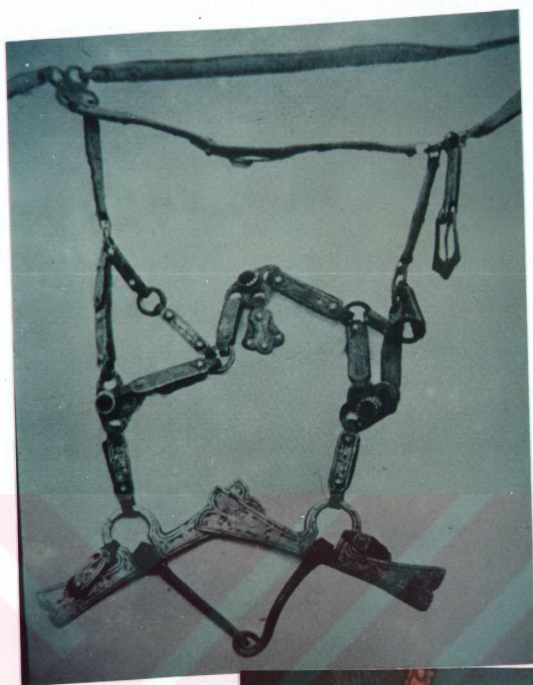
46. Gümüş işlemeli eger (Kazakistan).

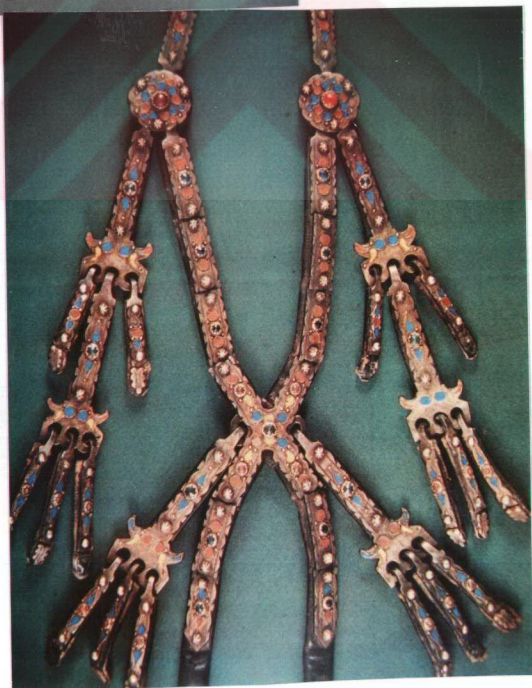
47. Eger takımı (Kazakistan).

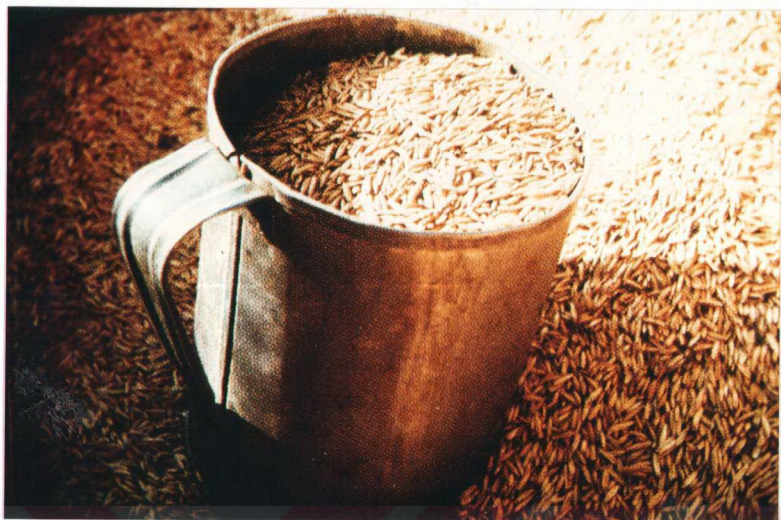
48. Eger takımı (Yozgat - Türkiye).

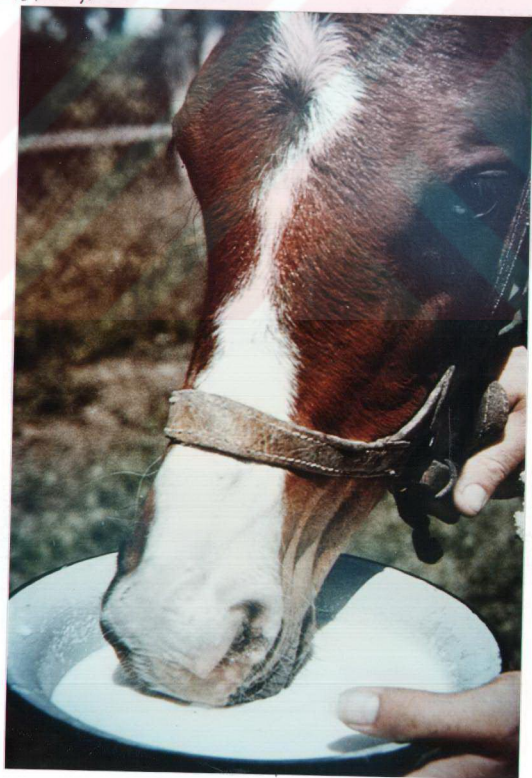
49. Gem (Kazakistan),

50. Ömildirik
(Kazakistan).

51. At yemi arpa (Kazakistan).

52. Atı sütle besleme (Kazakistan).

53. Almatı pazarında kımız satışı.

54. Kımızkabi.
(Kazakistan).

55. At eti ve sucuğu (Almatı Pazarı - Kazakistan),

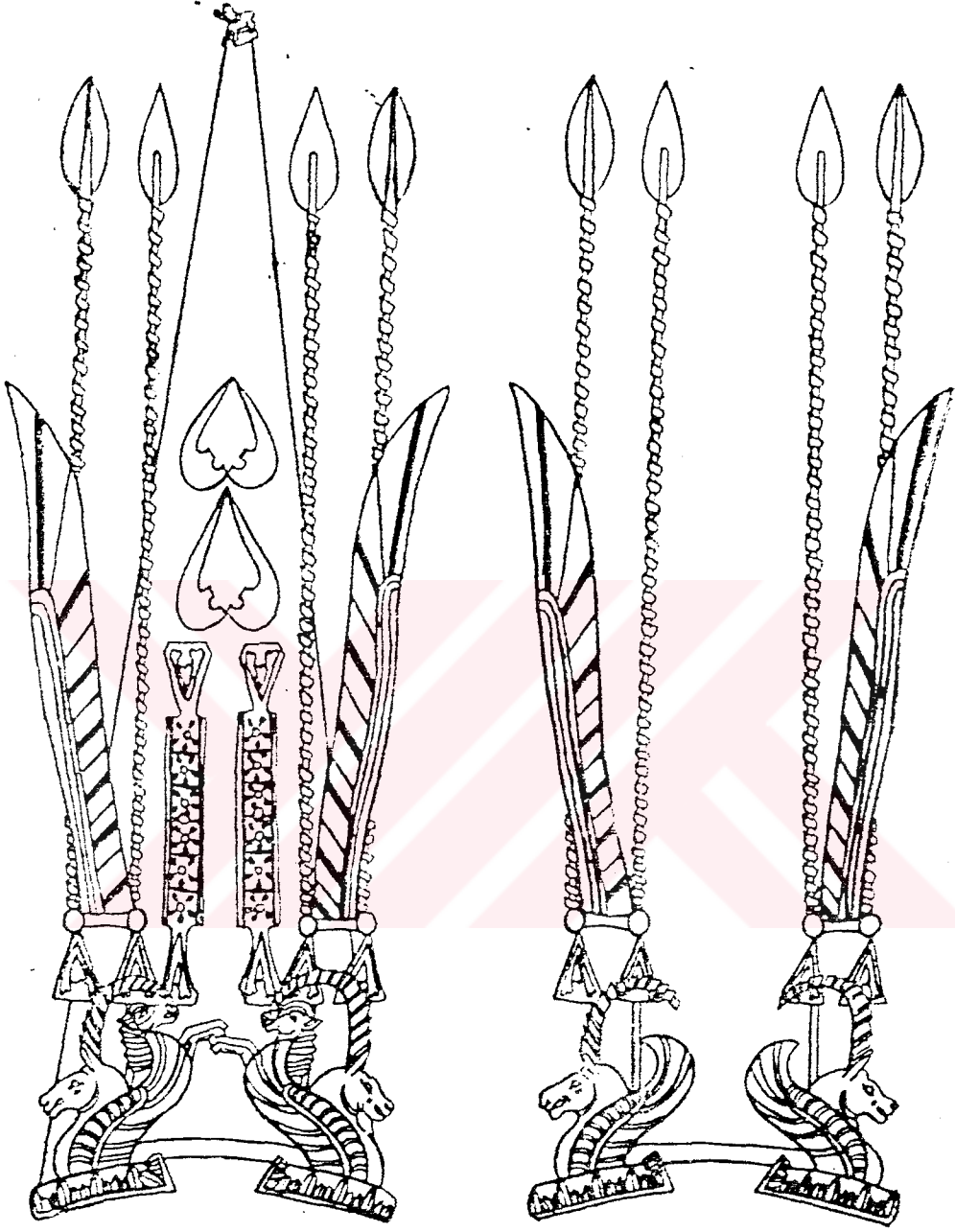
56. Yılkılar (Kazakistan),

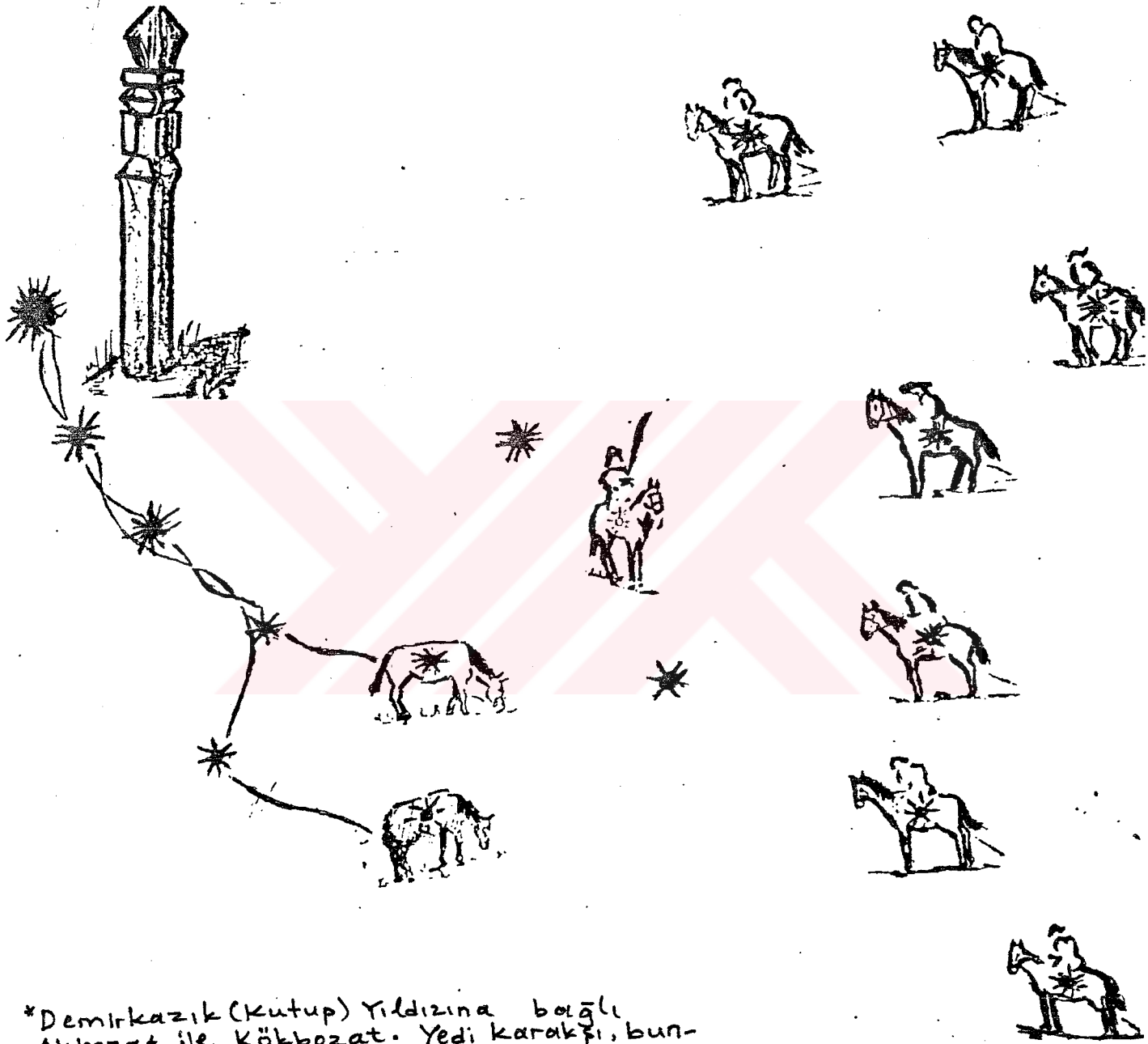
57. Dövüşen atlar

58. Dinleren atlar

* "Altın Adım"ın miğferindeki at figürleri
(Prof. Dr. Şakir İbrazey'den alınmıştır).

*Demirkazık (Kutup) Yıldızına bağlı
Akbozat ile Kökbozat. Yedi karakçı, bun-
ları çalmaya hazırlanıyor, başaramıyor.
(Prof. Dr. Şahir İbiraşev'den alınmıştır).